

6. 1. SOVIETŲ VALDŽIA LIETUVOJE IR POLICIJOS VIRSMAS Į MILICIJĄ

NKVD sistemos importas ir represijos (1940–1941)

Iš karto pažymėtina, kad Vidaus reikalų ministerija sovietmečio Lietuvoje buvo ne Nepriklausomybės laikų teisėsaugos struktūros ideologinis perdirbinys, o įdiegta kaip visiškai nauja, iš SSRS importuota struktūra. SSRS Vidaus reikalų liaudies komisariatas (NKVD) buvo įkurtas 1934 liepos 10 d., kartu numatant tokius komisariatus, tiesiogiai pavaldžius centriniam, kurti „sajunginėse respublikose“. Rengiantis Lietuvą paversti tokia „sajungine respublika“ teko atlikti nemenką „reorganizacinį“ darbą (žr. toliau). Sovietinių enkavėdistų užmojams okupuotoje Lietuvoje įgyvendinti galėjo tiktie tik tie, kurie niekada nepripažino nepriklausomos Lietuvos valstybės ir visai kovoję su ja, skleidė socialinio nepakantumo ideologiją. Su Maskvos emisaro Vladimiro Dekanozovo žinia ir NKVD komisarui Lavrentijui Berijai pritariant, okupuotos Lietuvos VRM vadovu tapęs Mečislovas Gedvilas gavo labai plačius įgaliojimus, kuriais nedelsiant buvo pasinaudota toliau rengiant dirvą sovietiniam terorui. Pirmiausia buvo įvesta informacijos blokada. Nuo birželio 27 d. buvo atšaukti leidimai visiems laikraščiams ir žurnalams leisti: pagrindiniai leidiniai toliau galėjo būti publikuojami tik su specialiu VR ministro leidimu. Kartu, „vadovaujantis valstybės saugumo sumetimais“¹, buvo sustabdyta ir visų iki tol veikusių organizacijų veikla. Buvusios legalios organizacijos nustojo egzistuoti, o visą jų dokumentaciją, archyvus ir turtą pamažu perėmė Gedvilo VRM. Jų dokumentai turėjo tapti neišsenkamu kaltinamosios medžiagos (pagal Sovietų Rusijos BK 58 straipsnį) šaltiniu. Tiesioginiu NKVD emisarų nurodymu Gedvilas parašė raštą Justui Paleckiui, kuriame pasiūlė išsiųsti iš Lietuvos buvusį ministrą pirmininką Antaną Merkį ir buvusį užsienio reikalų ministrą Juozą Urbšį. Liepos 17 d. jie su šeimomis buvo ištremti į SSRS: Merkys – į Saratovą, o Urbšys – į Tambovą². Nuo tada jie atsidūrė visiškoje NKVD žinioje. Į Maskvos kalėjimus buvo vežami Lietuvos VRM, saugumo ir karinės žvalgybos tarnybų pareigūnai. Jau liepos 23 d. enkavėdistas Charitonovas į Liubiankos kalėjimą išvežė vienuolika suimtųjų: buvusius VR ministrus Kazį Skučą, Julijų Čapliką ir Silvestrą Leoną, buvusius VSD direktorius Joną Statkų ir Augustiną Povilaitį ir kt.

Jau vėliau LSSR VR liaudies komisaro pavaduotojas Piotras Gladkovas 1940 m. birželio–rugsėjo laikotarpį pavadino NKVD centrinio aparato organizavimo periodu³.

Lietuvos Respubliką inkorporavus į Sovietų Sąjungą, buvo imtasi kurti kokybiškai naują represinį aparatą. 1940 m. rugpjūčio 26 d. LSSR NKVD komisarų buvo paskirtas Aleksandras Guzevičius. Rugsėjo 3 d. Berijai patvirtinus visą Lietuvos SSR NKVD

vadovybės sudėtį, pagrindinius postus užėmė atvykėliai iš Sovietų Sąjungos. Iš 20 skyrių (poskyrių) viršininkų net 14 buvo SSRS NKVD darbuotojai. Rugsėjo 18 d. LKP(b) CK biuras įpareigojo partinius organus aktyviai dalyvauti komplektuojant NKVD, persiusti į šią žinybą 2600 komunistų, komjaunuolių bei patikimų nepartinių: 1830 – į miliciją, 206 – į saugumo valdybą ir 515 – kalėjimų prižiūrėtojais⁴. Spalio 21 d. CK biuras vėl svarstė NKVD komplektaciją: išklaudus Sniečkaus pranešimą, buvo pakartotinai pabrėžta, jog „NKVD organų stiprinimas patikrintais kadrais yra viena svarbiausių partinių organizacijų pareigų“; kartu NKVD apskričių skyrių viršininkai buvo įpareigoti priimti naujus darbuotojus tik suderinus jų kandidatūras su partijos apskričių komitetų sekretoriais⁵. Nuo rugsėjo 10 d. „gavo paskyrimus ne tik žmonės, paimti į darbą NKVD vietoje, bet ir NKVD darbuotojai, kurie buvo čia komandiruoti [...]. Komisariatas daugiausia sukomplektuotas iš vietinių žmonių, anksčiau buvusių kalėjimuose ir be darbo [...]“⁶. Nuo tada NKVD Lietuvoje keitėsi pagal Maskvos nustatytus standartus, vienodus visoms okupuotoms teritorijoms.

NKVD Lietuvos piliečiams pradėjo taikyti dar formaliai neįvestus Sovietų Rusijos įstatymus. Būtent BK 58 straipsnyje buvo numatyta galimybė teisti kiekvieną nepriklausomos valstybės veikėją už „antisovietinę veiklą“, kadangi tariamoji kaltė buvo siejama su anksčiau eitomis pareigomis. Ir toks požiūris įsigalėjo nuo pat pirmųjų suėmimų.

Būtina sovietinės teroro politikos vykdymo grandis buvo specialūs teismai ir neteisminiai organai, kuriuose aktyvų vadovaujantį vaidmenį atlikdavo VR sistemos darbuotojai, pirmiausia – komisaras. Tokie „Ypatingieji pasitarimai“, kurių sprendimais Sibire atsidūrė dešimtys tūkstančių Lietuvos žmonių, veikė iki 1953 m. rugsėjo 1 d.

Potencialių okupacinio režimo priešininkų apskaita vis plėtėsi, ypač pradėjus įgyvendinti 1940 m. lapkričio 28 d. komisaro Guzevičius įsakymą Nr. 0054 („Apie apsileidimą antisovietinio ir socialiai svetimo elemento apskaitoje“). Į sąrašinę apskaitą turėjo būti įtraukti visi asmenys, kurie „dėl savo socialinės ir politinės praeities, tautinių-šovinistinių nuotaikų, religinių įsitikinimų, moralinio ir politinio nepatvarumo yra priešingi socialistinei santvarkai ir todėl gali būti [...] išnaudoti antisovietiniams tikslams“⁷. Tokiais pirmiausia tapo arba turėjo tapti visi Lietuvos policininkai (saugumo ir kriminalinės policijos, geležinkelio, viešosios ir pasienio policijos pareigūnai), teismų ir prokuratūros darbuotojai, žymūs valstybės valdininkai (buvę ministrai ir pan.) ir t.t. Visi šie žmonės slapta buvo paskelbti esančiais už įstatymo ribų ir juos pirmuosius buvo numatyta suimti. Okupacinio režimo priešu laikytas kiekvienas Nepriklausomybės laikais politiškai ar visuomeniškai aktyviai reiškėsis LR pilietis. Totalinis sekimas turėjo apimti kiekvieną socialinę grupę, visų profesijų žmones.

1940 m. rudenį suėmimų mastas greitai pranoko NKVD tardymo galimybes. Užtrukus suklastotų bylų kurpimui, kalėjimuose daugėjo ne nuteistų, o tardomų kalinių. Rugsėjo 11 d.

Lietuvos kalėjimuose kalėjo 4 125 kaliniai, iš jų 2 047 – nuteisti, 2 070 – tardomi⁸. Pastarųjų dauguma buvo kaltinami pagal 58 straipsnį – „už kontrrevoliucinius nusikaltimus“. Kas mėnesį suėmimų mastas vis didėjo. 1941 m. sausio 1 d. tardomų kalinių buvo padaugėję iki 3 075, o vasario 1 d. jų jau buvo 3 481⁹. Bendras kalinių skaičius 1941 m. balandžio 1 d. pasiekė 6 200 (3 892 tardomi ir 2 308 nuteisti).

Dauguma kalinių patirdavo „būtinų tardymo veiksmų“ poveikį. Tuomet NKVD ir 1941 m. vasario 3 d. (NKVD Vyriausiosios valstybės saugumo valdymo (GUGB) pagrindu) įkurto atskiro Valstybės saugumo liaudies komisariato (NKGB) tardytojai daugiausia rėmėsi plataus agentūros tinklo darbu ir fizine bei psichine prievarta. Viena ir kita buvo tiesiog neatsiejama. Ko nepavykdavo gauti pasitelkus slaptus agentus, ko suimtasis savo noru nepasakydavo, tai buvo išplėšiama kankinimais. NKVD ir NKGB sistemoje tai buvo dangstoma žodžiais „fizinis poveikis“, „aktyvus tardymas“ ir pan. Kankinimai būdavo sankcionuojami aukščiausiu lygiu. Kilus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui, NKVD ir NKGB iš karto susirūpino savo nusikaltimų slėpimu, ir Lietuvoje iš 6 000 žmonių, kuriuos komunistinė valdžia kalino dvylikoje kalėjimų, devyniuose vidaus kalėjimuose ir Pravieniškių lageryje, NKVD ir NKGB pareigūnai ir kariai nužudė apie 400 ir išvežė į Rusiją 1365 kalinius.

Lietuvos policijos naikinimas ir sovietinės milicijos kūrimas (1940 m. liepa–rugsėjis)

(Sigitas Jegelevičius)

1940 m. birželio 15 d. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, po dviejų dienų prasidėjo spartus, bet dar marionetinė Liaudies vyriausybė užmaskuotas sovietinimo procesas, tapęs atviru po žaibiškų liepos 21–22 d. vadinamojo „Liaudies seimo“ deklaracijų, paskelbusių sovietų valdžios įvedimą ir privatinės nuosavybės likvidavimą Lietuvoje. Iš esmės tai jau buvo nepriklausomos Lietuvos Respublikos likvidavimas ir nežinia koku statusu (SSRS protektorato?) egzistuojančios LTSR paskelbimas. „Slenkančios“ aneksijos laikotarpis baigėsi po dviejų savaitių, kai rugpjūčio 3 d. Maskvoje buvo iškilmingai įforminta Lietuvos aneksija. Per tą laiką sovietinimo procesas jau buvo gerokai pasistūmėjęs pirmyn, ir tai buvo ypač ryšku VRM sistemoje. Galimi Lietuvos kariuomenės veiksmai buvo paralyžiuoti dar birželio 15 d. rytą, t. y. pirmąją okupacijos dieną kariuomenės vado įsakymu, ir ji nebekėlė didesnės grėsmės nei okupacinei SSRS kariuomenei, nei sovietizacijai. Izolius kariuomenę, didžiausią grėsmę sovietinimo sėkmei kėlė VRM struktūros, nes jos ligi tol tvarkė ar prižiūrėjo daugelį visuomenės gyvenimo sričių. Užtat Maskva ir jos ypatingasis įgaliojantis Lietuvos aneksijos parengimui Vladimiras Dekanozovas bei kiti Maskvos emisarai pirmiausia savo dėmesį sutelkė į VRM struktūrų laužymą, jų pareigūnų eilių „valymą“ ir sovietinių

NKVD struktūrų brandinimą po senosios ministerijos iškaba. Lietuviškosios ministerijos sistemoje sovietams pavojingiausi buvo du padaliniai: Valstybės saugumo departamentas (VSD) ir Policijos departamentas. Gana grėsmingas buvo ir Administracijos departamentas, nes jo kompetencijoje esančios institucijos ir ypač valdymo požiūriu įtakingos apskričių viršininkų figūros kėlė grėsmę sparčiam ir sėkmingam sovietinimo procesui. Apskričių viršininkams buvo pavaldūs ir apskričių policijos vadai. Darbo gairių bei prioritetų kaitaliojimas, darbuotojų atleidinėjimas ir represijos prieš juos tuo metu buvo būdingi visai VRM sistemai, bet šie procesai ryškiausiai pasireiškė ir buvo aštriausi aukščiau minėtuose departamentuose.

Sovietinėje lietuvių istoriografijoje, daug dėmesio skyrusioje 1940 m. „socialistinės revoliucijos“, t. y. Lietuvos sovietinimo problemoms įvairiose gyvenimo srityse tyrinėti, VRM virsmo į NKVD kaip ir nepastebėta. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad apskritai sovietmečio spaudoje buvo vengiama net užsiminti apie šios struktūros įdiegimą Lietuvoje, suvokiant, kad tektų atskleisti šį tą sau nepalankaus, kas priešišškai nuteiktų daugelį skaitytojų. Netgi sovietmečiu išleistose enciklopedijose buvo vengiama enkavedistų biografijose minėti, kad aprašomi asmenys 1940–1941 m. dirbo NKVD, o paskui ir NKGB sistemoje. Šių struktūrų įvairaus lygmens pareigūnams skirtų straipsnelių ypač gausu trijų tomų „Mažajoje lietuviškoje tarybinėje enciklopedijoje“. Tokiuose enciklopedijų straipsniuose paprastai buvo rašoma: dirbo „administraciniuose organuose“ ar dirbo „administracinį darbą“.

Prievartinis VRM sistemos virsmas *nuo policijos prie milicijos* prasidėjo 1940 m. birželio 19 d. ir visiškai užsibaigė 1940 m. rugsėjo 17 d. Vėlesni įvykiai aiškiai parodė, kad beatodairiškas VRM struktūrų laužymas ir naikinimas buvo Valstybės naikinimo pradžia. Tik nedaugelis tuomet suvokė, kas prasidėjo. Būsimų pokyčių įžanga buvo vidaus reikalų ministro gen. Kazio Skučo¹⁰ ir VSD direktoriaus Augustino Povilaičio areštai (pirmasis suimtas 1940 m. birželio 15 d., o antrasis dar birželio 13 d.), kuriems sovietų reikalavimu ryžosi dar „snaudžiančio tautininko“ Antano Merkio vyriausybė, manydama daranti gera Lietuvai ir esminiai nepakenksianti sąžiningai savo pareigas ėjusiems aukštiesiems pareigūnams, niekuo nenusikaltusiems nei savo valstybei, nei sovietų karinėms bazėms bei pačiai Sovietų Sąjungai.

1940 m. birželio 19 d., po dviejų dienų politinio žaidimo su marionetinėje liaudies vyriausybėje buvusiu žemės ūkio ministru Matu Mickiu (iki tol Lietuvoje mažai kam žinomas agronomas, 1919 m. komjaunuolis, bandęs veltis į organizacinį komunistinio pogrindžio darbą, už tai 1923 m. keletą mėnesių kalėjęs, bet vėliau nebepersiekiantas, nuo aktyvesnės komunistinio pogrindžio veiklos nutolęs, bet jį rėmęs), kartu turėjusiu ir vidaus reikalų ministro portfelį, vidaus reikalų ministru paskiriamas komunistas Mečislavas Gedvilas¹¹ (nuo

laisvamanių ir valstiečių liaudininkų 1934 m. nudreifavęs iki komunistų, dėl savo antivalstybinės veiklos ne kartą baustas administracine tvarka, bet tai jam netrukdė sovietų visokeriopai smerkto „kruvinojo Smetonos režimo“ laikais dešimtį metų iki pat 1940 m. vasaros dirbti Telšių apygardos ligonių kasos direktoriumi). Jis ir pradėjo rengti VRM likvidavimą, klusniai vykdydamas Dekanozovo ir Nikolajaus Pozdniakovo nurodymus. Jau pirmąją savo darbo dieną Gedvilas atleido VRM sekretorių A. Barkauską. Naujasis ministras nedelsdamas išsiuntinėjo apskričių viršininkams telefonogramą, griežtai reikalaujamas žiūrėti, kad policija nepadarytų kokių nors provokacijų. Apskritai policija tomis visuomeninės sumaišties, mitingų sąlygomis dažniausiai elgėsi gana korektiškai. Kompartijos funkcionierius Juozas Grigalavičius, rengęs didelį mitingą Šiauliuose, pažymėjo: „Policija pavyzdingai, mandagiai palaikė viešąją tvarką“¹². Kita vertus, kartais policijos sudrausminti mitinguojančiųjų minios pakraščiais bepradedą siautėti chuliganėliai skųsdavosi vietiniams komunistų funkcionieriams, kad „buržuazijos sargai“ skriaudžia dorus proletarus.

Birželio 18 d. rytą naujasis teisingumo ministras Povilas Pakarklis Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo viršininkui įsakė „[...] tuojau paleisti iš KSD kalėjimo politinį kalinį A. Sniečkus“¹³. Paleistas iš kalėjimo Lietuvos komunistų vadovas Antanas Sniečkus birželio 19 d. paskirtas VSD direktoriumi (sunku pasakyti, kas kam vadovavo: eilinis kompartijos narys ministras savo partiniam vadovui – VSD direktoriui, ar VSD direktorius – partijos eiliniui ir savo ministru; o apskritai abiemis šiems vadovams visais klausimais iki smulkmenų nurodinėjo VRM aparate tarytum nepastebimai atsiradę dar neuniformuoti iš Maskvos atsiųsti čekistai). Senas pogrindžio komunistas Domas Kučinskas, savo karjerą pradėjęs nuo ardomojo darbo Lietuvos kariuomenėje, 1940 m. birželio 18 ar 19 d. iš Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo kameros perkeltas į to paties kalėjimo viršininko kabinetą (buvęs kalėjimo viršininkas vėliau atsidūrė kameroje), po kelių dienų gavo sau pavaduotoju jauną čekistą iš Maskvos. Senatvėje Kučinskas yra prasitaręs, kad tasai jauniklis jau pirmąją pažinties dieną vyresniam amžiumi ir dar turinčiam komunizmo kūrimo iliuzijų (formaliam) viršininkui arogantiškai pareiškė: *Ty budeš rukovoditj, a ja tebia būdu učitj, kak sledujet rukovoditj* („Tu vadovausi, o aš tave mokysiu kaip reikia vadovauti“). Tokių dalykų oficialiuose dokumentuose nerasime, nes ten jų ir būti negalėjo – panašūs nurodymai, išlydinti į Lietuvą „kadrus“, iš Maskvos buvo duodami tik žodžiu per specialų instruktažą. Kalėjimai atsidūrė VRM žinyboje. Nereikia turėti iliuzijų, kad kituose VRM padaliniuose padėtis buvusi kitokia.

Sniečkus, pradėjęs dirbti departamento direktoriumi, pavaldinius tarsi bandė raminti dėl ateities, bet, kita vertus, tiesiai pasakė: „[...] aš atvykau čia prieš tai pasitaręs su draugu Pozdniakovu. Mums teks iš nieko suorganizuoti tokią instituciją, kuri Sovietų Sąjungoje yra žinoma Čekos arba GPU vardu. Darbo bus daug. [...]“¹⁴. Liepos 8 d. Sniečkus „Tiesos“

korespondentui pareiškė, kad „valstybės saugumo įstaigos iškaba sena, tačiau jos veiklos turinys yra visiškai naujas. Ši įstaiga dabar virto aštrių ginklu prieš liaudies priešus“¹⁵. Tai buvo pasakyta kitą dieną po to, kai jis patvirtino Maskvos čekistų vadovaujamų savo partijos artimiausių bendražygių parengtą „Priešvalstybinių partijų: tautininkų, vodemarininkų, liaudininkų, krikščionių demokratų, jaunalietuvių, trockistų, socialdemokratų, eserų, šaulių ir kt. vadovaujančio sąstato likvidacijos paruošiamųjų darbų ir operatyvinės likvidacijos planą“. Partijos bendražygiai Fridis Krastinis, Icikas Dembo, Levas Finkelšteinas, Judita Komodaitė, Antanas Macevičius, Danielius Todesas turėjo iki liepos 10 d. parengti areštuotinių asmenų žiniaraščius, pagal kuriuos vienu metu, naktį iš liepos 11 į 12 d., turėjo būti suimti ten įrašyti žmonės.

Tą pačią birželio 19 d. buvo pakeisti saugumo apygardų vadovai (kai kas spėjo pasitraukti į Vokietiją, kiti buvo suimti, tad į jų vietą paskirti žemesnio rango tos pat apygardos pareigūnai). Po savaitės ir šie buvo atleisti (iššaukti pas Sniečkų ir suimti) ir pakeisti savais žmonėmis. Naujaisiais apygardų viršininkais tapo ne šiaip kokie eiliniai pagrindžio komunistai, o ypatingi – kompartijoje vadinamąjį konspiracinį darbą (tai susiję su Kominternu, tiksliau Maskvos, žvalgybinio ar panašaus pobūdžio uždaviniais) dirbę draugai: Boleslovas Baranauskas, Fridis Krastinis, Karolis Petrikas, Antanas Mackevičius, Jonas Vildžiūnas, Vladas Vildžiūnas. Prasidėjo VSD eilinių pareigūnų areštai. Neeilinės komunistinio pagrindžio figūros Vladas Banaitis, Icikas Dembo, Alfonsas Gailevičius, Antanas Milvydas, Aleksandras Slavinas, Eusiejus Rozauskas, Danielius Todesas, Vladas Taurinskas buvo paskirti svarbiausių padalinių vadovais. Visa tai buvo itin ryškus ženklas, kurlink stumiamą Lietuvą. Tik Lietuvos visuomenė tuomet nežinojo šių pakeitimų, nes apie tai nebuvo skelbiama jokia informacija. Greitai senųjų VSD pareigūnų tarnyboje nebeliko.

Sunerimusiems policininkams nuraminti birželio 19 d pažadėta, kad sąžiningai einantieji savo pareigas nebus atleisti iš tarnybos. Bet kartu buvo pagrasinta, kad nusikaltusieji „mūsų Tėvynei“ busią patraukti atsakomybėn (gana greitai paaiškėjo, kad mintyje ministro Gedvilo turėta būsimoji „sovietinė tėvynė“, nes jau birželį–liepą suimtiems Lietuvos politikams bei pareigūnams kaltinimai buvo pareikšti pagal Sovietų Rusijos Baudžiamojo kodekso 58 straipsnį).

1940 m. birželio 22 d. atleidžiamas iš pareigų ir išleidžiamas į pensiją Policijos departamento direktorius Kazys Svilas, mat reikėjo nedelsiant triuškindi policiją, kurios tarnautojų ir pareigūnų absoliuti dauguma buvo ištikima Lietuvai, taigi neparanki ir netgi pavojinga brandinamam sovietiniam režimui. Kita vertus, pripažintina, kad to meto policijoje būta pareigūnų, kurie pernelyg tiesmukiškai suvokė nesikišimo į politiką tezę, o iš esmės užmiršo priesaikos tekstą. Nauju policijos vadovu paskirtas dainininkas pedagogas Viktoras

Bručkus. Tai buvęs karininkas, 1918–1922 m. tarnavęs Raudonojoje Armijoje, po demobilizacijos pats grįžęs ar specialiai pasiūstas į Lietuvą, čia kurį laiką tarnavęs pasienio policijoje. Reikėtų suabejoti, ar eilinis dainavimo mokytojas, iki tol neturėjęs didesnių nuopelnų Kominternui (sovietinei žvalgybai) ar bent kompartijos pagrindžiui Lietuvoje (o gal tai nežinomi vadinamojo konspiracinio darbo partijoje dalykai?), sovietinio perversmo laikotarpiu būtų paskirtas į tokias aukštas ir svarbias pareigas. Nuo tos dienos prasideda apskričių policijos vadų kilnojimas į kitas apskritis ir jų atleidinėjimas (iki 1940 06 26 iš tarnybos buvo atleisti visi apskričių policijos vadai). Tad iš kur dainavimo mokytojui tiek politinės ir profesinės nuovokos ne tik formaliai tvarkant Policijos departamentą, bet ir profesionaliai griaunant Lietuvos policiją?

Pirmomis aukomis tapo Trakų ir Ukmergės apskričių policijos vadai A. Karoblis ir J. Krivickas, atleisti iš pareigų birželio 22 d. bei 24 d. atleisti Kauno ir Šakių apskričių policijos vadai Vladas Jankauskas ir P. Mačinskas. Birželio 26 d. buvo atleisti apskričių policijos vadai: Biržų – Jonas Ignatavičius, Kėdainių – J. Šostakas, Kretingos – A. Kasiūnas, Mažeikių – V. Tallat-Kelpša, Panevėžio – K. Vilkas, Raseinių – V. Bagdonavičius (birželio 24 d perkeltas iš Alytaus), Rokiškio – B. Vilčinskas, Seinų – J. Daukša, Šakių – J. Adomaitis (iš Marijampolės į Šakius perkeltas birželio 24 d.), Šiaulių – J. Daniūnas, Švenčionėlių – Kazimieras (?) Steponavičius, Telšių – Konstantinas Batūra, Trakų – A. Milmontavičius (birželio 24 d. perkeltas iš Tauragės), Vilkaviškio – A. Antanaitis, Zarasų – B. Svilas. Sąžiningai savo Valstybei Lietuvai ėjusius pareigas ir dar latentinės sovietizacijos laikotarpiu išvartus iš policijos jos vadovus išvardijome personaliai todėl, kad prisimintume tuos, kurie tuomet pirmieji buvo sudėti ant Tėvynės aukuro. Tai nebuvo sovietinė *perestanovka kadrov* (kadru perkėlimas, darbuotojų sukeitimas), o sovietinei sistemai tuomet įprastas *kadru valymas*, t. y. nepageidautinų žmonių naikinimas.

Atleidžiamų vadovujančiųjų apskrities policijos pareigūnų vietas įsakymo keliu užėmė pasienio policijos rajonų viršininkai ar jų padėjėjai, policijos nuovadų viršininkai, taigi kol kas čia dar laikytasi profesionalumo principo – vadovauti skiriami tik profesionalūs policininkai (nors būta ir tikslinių nukrypimų nuo šios linijos, pvz., Vilniaus apskrities policijos vadu tapo komunistuojantis mokytojas Adomas Čiplys, pokario pirmojo elementoriaus „Saulutė“ autorius). Tokia apskričių policijos vadų pakeitimo tvarka irgi šiek tiek nuramino policininkus. Manytume, jog daug kas vis dar netikėjo, jog vyksta ne tik policijos, bet ir Valstybės tragedija.

Vis dėlto VRM gelmėse vyko procesai, šią ministeriją darantys svarbiausiu Lietuvos sovietinimo varikliu. Pasak „Liaudies vyriausybės“ nario Vinco Krėvės-Mickevičiaus jau birželį „[...] susidarė tokia padėtis, kad Lietuvoje atsirado net keturios ar daugiau

vyriausybių: [...] 2. *Vidaus reikalų ministerija* su susibūrusiais joje Maskvos valdininkais, užėmusiais atsakingiausias vietas. Jie veikė Komunistų partijos ir V. Dekanozovo nurodymais ir nevykdė Lietuvos vyriausybės įsakymų. [...]“¹⁶.

Nuo birželio 22 d. prasidėjo visuotinis policijos pareigūnų perkompaktavimas (stumdytas iš vienos vietos į kitą apskrities ribose, kėlimas į kitą apskritį tokioms pačioms ar panašioms pareigoms). Šis procesas, tarp policininkų sukėlęs nemažą sumaištį, trukdė normalią kasdienę veiklą ir apskritai destabilizavo policijos darbą, o to ir siekė Maskvos emisarai. Bijota, kad ilgiau vienoje vietoje dirbė ir gerai vieni kitus pažįstantys policijos pareigūnai nepradėtų priešintis okupaciniam režimui, nesiburtų į slaptas grupes ar ištisas organizacijas. Užtat ir buvo įsukta pareigūnų kaitos karuselė, idant pastarieji būtų užimti persikėlimu į naują tarnybos vietą, susipažinimu su padėtimi, šeimos perkėlimo problemomis. Kilnojamiems policininkams net nelabai būdavo laiko pradėti normalų darbą naujoje tarnybos vietoje.

Policijos departamente ir jo sistemoje 1940 m. birželį dirbo 5 893 pareigūnai ir tarnautojai. Šioje struktūroje be viešosios policijos dar buvo savivaldybių policija (viešojoje ir savivaldybių policijoje kartu paskaičiavus dirbo 46,67% visų departamento sistemos darbuotojų), pasienio policija (46,05% visų darbuotojų), geležinkelių policija (1,97% visų darbuotojų) ir labai negausi vandens kelių policija. Paties Policijos departamento aparate tedirbo 11 žmonių (0,19%). Anksčiausiai pradėta terorizuoti ir labiausiai nukentėjo viešoji bei savivaldybių policija. Geležinkelių ir vandens kelių policija ilgokai liko nepaliesta savo vietose. Birželio – rugpjūčio mėnesiais beveik nenukentėjo pasienio policija. Daugeliui tik buvo pakeistos tarnybos vietos, teko keltis į kitą Lietuvos pakraštį. Netgi VSD skirtingai buvo elgiamasi su saugumo policija (49,65% darbuotojų) bei kriminaline policija (39,40% darbuotojų). Pirmosios pareigūnai buvo masiškai areštuojami (dalis spėjo pasitraukti į užsienį), o kriminalinėje policijoje ilgokai pakitimų būta nedaug.

1940 m. liepos 1 d. buvo atleistas iš pareigų ir išleistas į pensiją VRM generalinis sekretorius pulk. Balys Giedraitis ir jo vieton paskirtas pogrindžio komunistas Aleksandras Guzevičius (generaliniu sekretoriumi paskirtas atgaline data – nuo birželio 26-osios!). Pradedami atleidinėti VRM centro aparato ir departamentų darbuotojai, į jų vietas skiriami naujam režimui ištikimi žmonės (pogrindžio komunistai, komjaunimo bei MOPRO aktyvistai ir šiaip komunistams ir socializmo idealams prijaučiantieji ar, pagaliau, komunistų pažįstami žmonės, Nepriklausomybės metais nedirbę valstybės tarnyboje ir aktyviau nedalyvavę visuomeninėje veikloje), o vėliau – atsiųsti iš Sovietų Sąjungos NKVD pareigūnai (pirmoji šių darbuotojų grupė į Lietuvą atvyko kartu su Dekanozovu ir savaitę kitą oficialiai buvo tik instruktoriai ar patarėjai, t. y. „NKVD dvasios vedliai“). Prasideda policininkų

atleidinėjimas iš tarnybos ir neseniai atleistų iš tarnybos apskričių policijos vadų areštai. Iki rugsėjo pradžios senųjų policininkų sumažėjo 20%.

1940 07 01 iš dalies buvo pakeistas Policijos įstatymas¹⁷ – pridurtas vienas punktas dėl milicijos. Apie tai pranešusi ELTA pasidžiaugė, kad tuo darbininkai pasidaro vyriausybės talkininkais ir naujos santvarkos kūrėjais. Įstatymo pakeitimas įsigaliojo atgaline data – nuo birželio 26 d. Apskritai tomis „socialistinės revoliucijos“ Lietuvoje – pagal sovietinės istoriografijos klišę – savaitėmis daugelis įstatymų, vyriausybės nutarimų ir kitokių patvarkymų įsigaliodavo atgaline data. Teisinėje sistemoje įsigalėjo chaosas, kurį absurdiška aiškinti tokių veiksmų būtinybe „darbo žmonių interesų labui“. Įstatymo pakeitimas ministrui suteikė teisę kurti miliciją, kuri padėtų policijai palaikyti viešąją tvarką ir rimtį. Tai oficiali milicijos kūrimo reikalingumo versija. Praktiškai taip turėjo būti parengtas pakaitalas policijai. Pasistažavę prie policininkų, milicininkai turėjo juos pakeisti. Liepos 5 d. ministras patvirtino „Milicijos instrukciją“.

Pagal šį įstatymo pakeitimą, prie policijos nuovadų pradėta kurti *milicija*, tarnyba kurioje buvo neapmokama. Nespėjusioje galutinai susiformuoti pilietinėje visuomenėje visuomet gajus negatyvus požiūris į policiją. Užtat „kaire koja šlubuojantieji“ Lietuvos miestelių *šiaučiai* bei *kriaučiai*, o taip pat sezoniniai darbininkai (*zimagorai*), linę į teisėtvarkos pažeidimus ir neapkentę tvarkingai bei efektyviai dirbančios Lietuvos policijos, palankiai priėmė *milicijos* kūrimą, nes į naujųjų *teisėtvarkos pareigūnų* gretas pateko beveik vien *savi* vyrai. Platesniuose visuomenės sluoksniuose „milicijos“ terminas kurį laiką taip pat nekėlė sumaišties, nes Lietuvoje iki 1924 m. buvo *milicija*, o ne *policija*. Žmonės nespėjo išžiūrėti klastą. *Milicija* buvo telkiama *klasiniu principu*, priimant tik darbininkus, mažažemius ir bežemius valstiečius, t. y. pagal iškreiptą ir supaprastintą sovietinę pseudosocialistinę tezę, iškeliant kandidatus iš *liaudies gelmių*, įskaitant ir su niekuo nesiskaitančius *liumpenus*. Kandidatai į milicininkus buvo siūdomi *darbo kolektyvuose*, dažniausiai viešuose *kolektyvo* susirinkimuose, kuriems vadovaudavo iš viršaus kurstomi ypač revoliucingai nusiteikę pretendentai į valsčiaus, miestelio ar įmonės vadovus, kurių lūkesčiai vėliau neretai būdavo apviliami. Milicininkų telkimą kontroliavo kompartija, o pastarosios veiklą šiuo klausimu, kaip ir kitais, vairavo Maskvos emisarai. Iki liepos pabaigos apskrityse milicininkų buvo sukomplektuota du kartus daugiau negu iki tol ten buvo policininkų. Visokiais būdais buvo stengiamasi kuo greičiau ne tik politinį ar visuomeninį, bet ir teisinį Lietuvos gyvenimą priartinti prie bendros sovietinės sistemos. Milicininkai neturėjo uniformų. Ją atstojo raudonas raištis su baltu užrašu „Milicija“ ant kairės rankovės. Milicininkams iš principo buvo privaloma policijos darbo drausmė bei tarnybos taisyklės. Eidami tarnybines pareigas, milicininkai naudojosi policininkų teisėmis, jiems nuovadose turėjo išduoti ginklus. Tie

milicininkai neturėjo supratimo apie teisėsaugą, todėl kai kur kiek dezorganizavo policijos darbą. Buvo skubotai imtasi šiek tiek pamokyti milicininkus. Praktiškai policijos darbe sunkiai besiorientuojantieji ir taisykles pažeidinėjantieji milicininkai buvo dangstomi.

Milicija greit pavadinama „liaudies milicija“. 1940 07 20 į policijos nuovadas paskiriami politvadovai (*politrukai*), turėję ideologiškai apdoroti milicininkus ir prižiūrėti policininkus. Taip buvo kuriama nauja struktūra, artimiausiu metu turėjusi pakeisti policiją.

Sparčiai naikinant policiją, nebuvo užmiršta ir policininkų uniforma. Visų rūšių policijos uniforma jau nuo birželio 24 d. buvo pakeista. Buvo nuimti antpečiai, antsiuvai, asmens numeriai, įvairūs papuošimai, atimti kardai ir pentinai, guminės lazdelės, baltos pirštinės ir kt. Įvesti pareigybiniai ženklai ant apykaklių. Iš anksčiau kurį laiką liko tik kokardos su Vytimi ir uniforminės sagos.

Pagal 1940 07 29 Justo Paleckio marionetinės vyriausybės nutarimą vidaus reikalų ministras Gedvilas liepos 30 d. pasirašė įsakymą¹⁸, kuriuo „policija“ buvo pervadinta „milicija“, o „liaudies milicija“ pavadinta „pagalbine milicija“, Policijos departamentas tapo Milicijos departamentu. Pagalbinė milicija faktiškai buvo atskirta nuo pavaldumo policijos nuovadoms, pradėtoms vadinti milicijos nuovadomis. Po šito pertvarkymo „[...] liaudies milicija, arba pagalbinė milicija, ėmė vaidinti alternatyvinės policijai institucijos vaidmenį. Liaudies milicijos pavaldumas policijos nuovadoms nuolat mažėjo, vis daugiau jai ėmė vadovauti vietiniai komunistų partijos organai. Taigi Lietuvos policijos darbas ir teisės vis siaurėjo, o liaudies milicijos (pagalbinės milicijos) vis didėjo. Liaudies milicijos (pagalbinės milicijos) juridinis pavaldumas nuo 1940 m. liepos 31 d. buvo pakeistas. Dabar liaudies milicija per apskričių viršininkus priklausė Milicijos departamentui. [...] Taip juridiškai buvo įteisintas liaudies milicijos (pagalbinės milicijos) ir valstybinės milicijos (milicijos) alternatyvinis statusas“¹⁹.

Kituose Baltijos kraštuose virsmas *nuo policijos prie milicijos* vyko kiek kitaip. Latvijoje ir Estijoje milicija pradėta kurti iš karto po okupacijos. Estijoje staigiai buvo suorganizuoti *liaudies gynybos* būriai. Liepos 5 d. panaikinta Estijos policija, jos pareigūnai vienu mostu atleisti iš darbo. Latvijoje pirmomis okupacijos dienomis sukurta *darbininkų gvardija*, perėmusi viešosios tvarkos priežiūrą. Užtat Latvijos policija liko be darbo ir tolesnis jos egzistavimas buvo beprasmiškas. Policininkai laipsniškai buvo atleidžiami iš darbo. Naujosios struktūros Latvijoje ir Estijoje gana greitai buvo pavadintos Darbininkų ir valstiečių milicija.

Pagal rugpjūčio 25 d. priimtą LSSR konstituciją, nuo 1940 08 26 VRM, kaip ir visos kitos ministerijos, buvo panaikintos ir įkurtas represinis Maskvos padalinys Lietuvoje – Vidaus reikalų liaudies komisariatas (NKVD vertinys). Komisariato vadovu tapo Guzevičius (oficialiai pagal Berijos įsakymą paskirtas nuo rugsėjo 3 d.). 1940 09 03 įsteigta ir pradėta

komplektuoti komisariato Darbininkų ir valstiečių milicijos valdyba (Milicijos departamentas kaip atskira nuo minėtos valdybos institucija formaliai dar veikė iki rugsėjo vidurio). Apie šios sovietinės milicijos struktūros kūrimą buvo pranešta dar rugpjūčio pabaigoje. Pirmuoju valdybos viršininku nuo rugsėjo 11 d. tapo atsiųstas iš Gorkio milicijos kapitonas Aleksandras Altgolcas. Greitai tikriausiai apsižiūrėta, kad naujoji milicijos struktūra dėl to atrodanti „nelietuviška“. Nuo spalio 1 d. šios valdybos viršininku buvo paskirtas Danielius Petryla, buvęs Mečislavo Gedvilo bendradarbis ir bendražygis Telšiuose pagrindžio kompartijoje (Altgolcas liko viršininko pavaduotoju – Petrylos „mokytoju“). Beveik visi pagalbiniai milicininkai tapo naujosios, jau be jokių maskuočių sovietinės milicijos pareigūnais. Buvę policininkai, tuo metu jau vadinti milicininkais, buvo kol kas paliekami naujoje struktūroje, kol pastaroji bus visiškai suformuota.

Altgolcas 1940 09 14 telefonogramoje apskričių viršininkams²⁰ pranešė, kad nuo rugsėjo 15 d. milicijos (buvusios policijos) pareigūnams uždrausta dėvėti policijos uniformas, nors jos iki tol jau buvo gerokai „apipešiotos“. Įsakyta nedelsiant surinkti ir atiduoti vyresnybei vietoje antpečių nešiotus antsiuvus, kepurių kokardas su Vytimi ir netgi uniformines sagas su Vytimi. Vietoje uniformų tarnyboje leista dėvėti civilius rūbus. Nuo paprasto piliečio juos skyrė tik raudonas raištis ant kairės rankovės su užrašu baltomis raidėmis – D.V.M. Toks maskaradas truko tik dvi dienas. 1940 09 16 visi milicininkais vadinti buvę policininkai buvo atleisti iš tarnybos, nes iki tol jau buvo iš esmės suformuota nauja sovietinė milicijos struktūra. Nuo 1940 09 17 vienas kitas buvęs policininkas buvo priimamas į tarnybą sovietinėje milicijoje. Tuomet ir prasidėjo represijos prieš buvusius policininkus. 1940–1941 m., taigi per vienerius metus, represuota beveik 1000 įvairaus rango Lietuvos policininkų. Daugelis rugsėįjį urmu atleistų iš tarnybos policininkų, numanydami galimas represijas, neieškojo darbo ten, kur buvo atleisti, negrižo į savo gimtinę, o prisiglaudė kaimuose pas tolimesnius giminaičius, žmonos tėviškėje ar pas kitus jos giminaičius, jų ūkyje dirbo visus žemės ūkio darbus, stengdamiesi mažiau rodytis aplinkoje, apskritai afišuotis, kur dirbė anksčiau. Pajutę sovietinių struktūrų domėjimąsi, persikeldavo kitur. Taip daugybei buvusių policininkų pavyko išvengti represijų. Kur kas sunkiau buvo mėtyti pėdas tikriems kilminiams miestiečiams, neturėjusiems glaudesnių ryšių su Lietuvos kaimu. Per 1941 06 14 trėmimus į Sibirą ištremta 70 policijos pareigūnų šeimų²¹. Tik prasidėjęs Vokietijos–SSRS karas sutrukdė visuotinį Lietuvos policininkų naikinimą.

Mažesnius sukrėtimus pergyveno kriminalinė, geležinkelių bei vandens policija (beveik visi jų pareigūnai dirbo iki rugsėjo, nemažai jų vėliau dirbo milicijoje). Pasienio policija pirmąją auką patyrė 1940 06 15 ankstų rytą dar Raudonajai armijai oficialiai nepradėjus veržimosi į Lietuvą – prie pasienio policijos baro būstinės raudonarmiečiai žvėriškai nužudė

baro pamainos viršininką Aleksandrą Barauską. Sovietizacijos pradžioje pasienio policininkai šiaip nepatyrė represijų. Jau birželio 22 d. buvo aišku, kad išorinės Lietuvos sienos saugojimą perims sovietų pasieniečiai. Tą dieną šį klausimą svarstė marionetinė vyriausybė. Išklausiusi pranešimą „[...] apie numatomą Lietuvos–Vokietijos pasienio ruožo apsaugos pertvarkymą“ ir turėdama galvoje, kad visiškas šio pasienio ruožo apsaugos pavedimas atitinkamiems SSRS organams „pakenktų ūkiškiems Lietuvos interesams, nutarė pavesti užsienio reikalų ministrui tartis su Sovietų Sąjungos pasiuntiniu dėl Lietuvos pasienio ruožo apsaugos organų palikimo“²². Krėvė-Mickevičius naiviai dar manė galįs sulaikyti Nepriklausomybės netektį. SSRS pasienio kariuomenei staigiai perėmus Lietuvos–Vokietijos sienos apsauga, čia dirbę Lietuvos pasienio policininkai buvo nušalinti ir iškeldinti iš pasienio zonos. Vidinę Lietuvos sieną su Latvija ir Baltarusija ir toliau saugojo Lietuvos pasienio policininkai. Dalis pasienio policininkų iš Vokietijos pasienio buvo pasiūsti į Latvijos pasienį, panaudoti bent laikinai kitose tarnybose. Vis dėlto dalis lietuvių pasieniečių liko be darbo. Rugsėjį pasienio su Latvija ir Baltarusija apsaugos struktūros buvo pavadintos pasienio milicija, į kurią buvo pasiūsta daug klasiniu principu parinktų naujų milicininkų. Čia tokios vidaus pasienio apsaugos struktūros išliko iki Vokietijos–SSRS karo pradžios.

Užbaigus formuoti „Darbininkų ir valstiečių miliciją“, imtasi kurti dar vieną milicijos struktūrą, panašią į buvusią *liaudies miliciją*. Tai *paramos milicijai brigados*, kurių nariai Lietuvoje buvo žinomi kaip *brigadmilcai* nuo rusiško struktūros pavadinimo – *brigady sodejstvija miliciji*. Daugiausia jų buvo užverbuota miesteliuose, nors būta ir kaimuose. Šioje struktūroje buvo įvairių tautybių jaunimo. Tai savanoriška neetatine struktūra. Jos nariai stengėsi nesiafišuoti, kas esantys. Nemažai *brigadmilcų* aktyviai dalyvaudavo kuo nors sovietams įtartinų artimesnių ar tolimesnių kaimynų sekime, stengdavosi pasiklausyti pokalbių, vakarais ir naktimis slankiodavo pakiemiais ir po langais. Kai kurie dalyvavo birželio trėmimų operacijoje – paprastai NKVD kariškiams rodė kelią į tremiamųjų sodybas. Išsišifrusius *brigadmilcus* žmonės ne be pagrindo NKVD sekliais, bendradarbiais ar agentais. Nemaža tokių jaunuolių skaudžiai nukentėjo 1941 m. birželio pabaigoje – liepos pradžioje: už tokią veiklą greitosiomis buvo sušaudomi, o vėliau suimtieji ir išvengusieji mirties bausmės buvo tardomi, kalinami.

Visų rūšių policijos naikinimas – vienas ryškiausių Lietuvos Respublikos VRM *virsmo* 1940 m. ir skaudžiausias pasekmes turėjusių sovietizacijos momentų. Būta ir daugiau svarbių šio virsmo pasekmių Lietuvai, nes tuo metu VRM tvarkė ar prižiūrėjo daugelį gyvenimo sričių. Svarbiausias pareigūnas provincijoje buvo apskrities viršininkas su savo įstaiga, veikusia šalia savivaldos institucijų. Pastarųjų veiklą taip pat kontroliavo VRM per

Savivaldybių departamentą. Apskričių viršininkus skyrė ir jų veiklą prižiūrėjo taip pat VRM (Administracijos departamentas). Apskrities viršininkui buvo pavaldus apskrities policijos vadas. Taigi VRM buvo vienintelė valstybės valdymo institucija, per kurią buvo galima greitai pajungti diktatui visas Lietuvos valstybinio, savivaldos bei visuomenės (VRM prižiūrėjo draugijų bei organizacijų veiklą) gyvenimo sritis, išskyrus švietimą bei ūkį. Ūkis buvo nusavintas nacionalizacijos būdu, o su švietimo sistemos pažabojimu sovietams sekėsi sunkiau. Pasirodė, kad sovietinis švietimo liaudies komisaras poetas Antanas Venclova ir jo pavaduotojas gimnazijos mokytojas lituanistas Juozas Žiugžda buvo nepajėgūs palaužti spontanišką mokytojų pasipriešinimą ir netgi susilaukė akibroko: rugpjūčio pabaigoje Kauno sporto halėje po mokytojų suvažiavimo vietoje Internacionalo mokytojai giedojo Lietuvos Himną – Tautinę giesmę.

Siekiant greičiau paimti į naujojo režimo rankas valdymo svertus provincijoje, imtasi ir Administracijos departamento pareigūnų. Vidaus reikalų ministras ėmėsi keisti apskričių viršininkus²³ (vėlgi abejojame, ar buvusiam provincijos valdininkėliui iš Telšių Gedvilui pačiam atėjo į galvą tokia mintis be atsiųstų suflerių iš Maskvos pagalbos). Užtat nuo 1940 m. birželio 20 d. iki liepos 19 d. buvo atleisti visi apskričių viršininkai – svarbiausi pareigūnai provincijoje, buvę VRM sistemoje. Verta paminėti tas sovietinio politinio stratocido aukas, kurios buvo sudėtos dėl anksčiau įvykdytos išdavystės. Tomis dienomis buvo atleisti iš pareigų ir apskritai neteko darbo šie Lietuvos Respublikos teisėtos vyriausybės paskirti apskričių viršininkai: Alytaus – Kostas Kalendra, Biržų – J. Račius, Kauno – V. Sidaravičius, Kėdainių – K. Stebulis, Kretingos – J. Vaišnys, Marijampolės – Vaclovas Goštautas, Mažeikių – A. Janušonis, Panevėžio – P. Morkus, Rokiškio – J. Namikas, Šakių – Juozas Giedraitis, Seinų – J. Merkys, Šiaulių – V. Vitkus, Švenčionėlių – Jonas Motiejūnas, Tauragės – P. Brandžius, Telšių – E. Šalkauskas, Trakų – V. Bortkevičius, Ukmergės – Mečislovas Jurgelis, Vilkaviškio – Bronius Stasiulis, Vilniaus – Jonas Šlepetys, Zarasų – Antanas Staškevičius. Į jų vietą buvo paskirti komunistai ar jų simpatikai, tuomet vadinti nežinia kam taikytinu antifašistų pavadinimu. Vienas kitas anksčiau buvo mokytojas, garsėjantis kaip laisvamanis ar šiaip neapibrėžtų kairiųjų pažiūrų žmogus (pvz., Alytaus apskrities viršininku tapo Stasys Totorius), o dauguma apskritai nebuvo dirbę kokiose nors oficialiose institucijose ir neturėjo jokių valdymo įgūdžių. Lapkričio pradžioje buvo likviduoti dar formaliai tebeveikę savivaldybių likučiai ir apskrities viršininko institucija. Marionetiniai statytiniai, atlikę sovietinimo priedangos darbą, tapo nebereikalingi ir daugumas jų sovietinėse valdymo institucijose nebedirbo.

1940 m. vasarą pakeisti beveik visi miestų burmistrai, 2/3 valsčių viršaičių ir absoliuti dauguma seniūnų. Jų vietas užėmė naujam režimui lojalūs mitingų rėksniai ar bent šiokie

tokie komunistinio pogrindžio struktūrų rėmėjai, ar šiaip buvę komunistinio pogrindžio dalyvių bičiuliai. Nuo lapkričio pradžios senųjų burmistrų, viršaičių, seniūnų iš viso nebeliko naujai kuriamose sovietinio vietinio valdymo struktūrose.

Per pora trejetą 1940 m. mėnesių, intensyviai ir kryptingai laužant VRM struktūras, keičiant vadovus bei eilinius pareigūnus, buvo atvertas kelias praktiškai įgyvendinti Valstybės aneksiją, buvo padėti krašto sovietinimo pagrindai.

6. 2. LIETUVOS VALDYMAS NACIŲ OKUPACIJOS METAIS (1941–1944)

(Sigitas Jegelevičius)

Birželio sukilimas ir Lietuvos laikinoji vyriausybė. 1940 m. vasaros pabaigoje – ankstyvą rudenį Lietuvoje pradėjo formotis antisovietinis pogrindis, jungęs žmones, pasiryžusius priešintis sovietiniam režimui. Svarbiausios pasipriešinimo jėgos, turėjusios sąlyginai palankiausias galimybes vienytis pogrindyje, buvo Lietuvos šauliai, moksleiviai ir studentai ateitininkai bei Lietuvos kariuomenės karininkai, puskarininkiai ir po kariuomenės valymo politiniais bei socialiniais motyvais dar palikti tarnyboje patikimesni eiliniai kareiviai.

Lietuvos šaulių sąjunga sovietų buvo likviduota, bet šauliai liko ir save tebelaikė tos organizacijos nariais. Šaulių būriai, provincijoje suformuoti ir veikę teritoriniu principu, formaliai buvo paleisti, o šauliai tebegyveno savo būrių organizacinės erdvės kaimuose ir miesteliuose, vienas kitą gerai pažinojo, matė bendražygių elgseną okupacijos sąlygomis, nesukeldami įtarimų galėjo dažnai susitikinėti parapijos centre, turguje, tiesiog savo kaime, nes turėjo giminystės ryšių, bendrų ūkinių ar kitų interesų. Kiekvieno šaulių būrio branduolys, aktyvas ir sudarė savos apylinkės, kaimų grupės ar net vieno kaimo pasipriešinimo grupės pagrindą. Šaulius jungė priesaika ir bendri siekiai.

Ateitininkus, kurių pagrindą sudarė moksleiviai ir studentai, jungė ne tik įsitikinimai bei šūkis *Omnia restaurare in Christo!*, bet ir bendra kuopelių erdvė – gimnazija, studijos, parapija, dvasinis vadovas. Jie, kaip ir šauliai, turėjo savas pogrindžiui tinkamas struktūras. Be to, paskutinius kelerius metus ateitininkai ir Nepriklausomybės sąlygomis veikė pogrindyje, nes jų veikla mokyklose buvo uždrausta. Užtat ateitininkai turėjo šią tokią veiklos nelegaliomis sąlygomis patyrimą.

Daug vilčių dėta į Lietuvos kariuomenės likučius, sutelktus Vilniuje Raudonosios armijos 29-ajame teritoriniame šaulių korpuse.

Formuojantis antisovietinio pasipriešinimo pogrindžiui, studentų organizacijų koalicijos iniciatyva Kaune 1940 10 09 buvo įkurta vadovaujanti pogrindžio struktūra – Lietuvos aktyvistų frontas. Kaune pasipriešinimui būrėsi jaunoji profesūra, tarnautojai, šauliai, – tarp jų

būta ir nemažai darbininkų. Berlyne Kazio Škirpos vadovaujami lietuvių politiniai emigrantai, tarp kurių buvo daug voldemarininkų organizacijos – Lietuvos tautinės apsaugos „Geležinio Vilko“ – narių, 1940 11 17 taip pat įkūrė antisovietinio pasipriešinimo vadovaujančią struktūrą – Lietuvių aktyvistų frontą – tik buvusią tolokai nuo po pagrindžio. Nuo 1940 m. gruodžio iki 1941 m. vasario susiformavo Vilniaus karinis štabas. Taip nepriklausomai vienas nuo kito, bet bendros idėjos vedini Kaune, Berlyne ir Vilniuje įsisteigė pasipriešinimo centrai, kurie tarpusavyje užmezgė ryšį.

Visoje Lietuvoje kūrėsi pasipriešinimo grupės, būriai, organizacijos, besidangstančios įvairiais pavadinimais. Ypač aktyvus buvo mokslus einantis jaunimas. Viena gausiausių (keli šimtai narių) tokių organizacijų veikė Alytaus apskrityje – „Geležinio Vilko“ Lietuvos partizanai“, kurios pagrindą sudarė šauliai. Centrai užmezgė ryšį su daugeliu organizacijų periferijoje.

Visų pasipriešinimo organizacijų, būrių bei grupių tikslas buvo bendras – atkurti Lietuvos nepriklausomybę. Vadovaujantys centrai laikėsi nuostatos, kad į atvirą kovą su sovietais tikslinga stoti tik tuomet, kai prasidės Vokietijos–SSRS karas ir vokiečių kariuomenė peržengs sieną. Lietuvoje visuotinai tikėta tokio karo neišvengiamumu. Tarpusavio sutarimu, Vilniaus ir Kauno vadovaujantys centrai, premjero kandidatūrą suderinę su Berlyno centru, 1941 04 22 Kaune slapta suformavo Lietuvos laikinąją vyriausybę, kuri turėjusi būti paskelbta prasidėjus lietuvių sukilimui. Sukilimo pradžios iniciatyva buvo deleguota Vilniaus kariniam štabui (sutarta, kad sukilimą pradėti tikslinga antrąją karo dieną, kai vokiečiai jau tikrai būsią peržengę sieną). Iš Vilniaus per radiją turėjusi būti paskelbta Laikinoji vyriausybė. Kai NKVD ir NKGB birželio pradžioje netyčia užčiuopė Vilniaus vadovaujantį centrą ir pasidėjo areštai, vadovauti būsimam sukilimui buvo pavesta Kauno centrui.

1941 06 14 prasidėjus žmonių trėmimui, daug pasipriešinimo dalyvių perėjo į nelegalią padėtį. Lietuvoje atsirado nemažai nedidelių, prastai ginkluotų partizanų būrių. Vyko pavieniai susirėmimai su NKVD darbuotojais. Dėl to neretai sukilėliai save vadindavę partizanais ar šauliais partizanais. Birželio 22 d. prasidėjus lauktam karui, tie partizanų būriai ėmėsi aktyvesnių veiksmų. Spontaniškai kūrėsi nauji būriai. Jų gretos pildėsi iki tol legaliai gyvenusiais vyrais. Pirmosios karo dienos rytą sukilimo organizatoriai Kaune perėjo į nelegalią padėtį ir ėmėsi tiesioginių parengiamųjų darbų. Popiečiu Kaune sukilėliai pradėjo pirmuosius kovos veiksmus: vietiniai pasipriešinimo grupių dalyviai iš vidaus užėmė paštą, centrinę telefono stotį, pradėjo dezinformuoti sovietų struktūras, išjungė ryšį, vakarop sukilėliai įsitvirtino Kauno radiofone ir radijo stotyje, išvedė iš rikiuotės radijo siųstuvus, bet buvo pasirengę kiekvienu momentu juos sutvarkyti, idant galėtų išeiti į eterį.

Birželio 23 d. 9.28 val. atgijo Kauno radijas: buvo perskaityta Nepriklausomybės atstatymo deklaracija, pranešta apie sukilusį Kauną ir paskelbta Laikinoji vyriausybė. Tai buvo signalas sukilti Lietuvai. Tuo metu Kauno gatvėmis į Rytus traukėsi raudonarmiečių kolonos... Apie 12 val. Kaunas pradėjo puoštis Trispalvėmis. Provincijoje sukilėliai pradėjo užiminėti valsčių valdybas, pašto agentūras, sovietinių įstaigų patalpas. Kilo pirmieji susirėmimai su nedidelėmis raudonarmiečių grupėmis. Sukilėliai ginklavosi priešininko sąskaita. Beveik visur įnirtingi susirėmimai vyko su partinio sovietinio aktyvo grupėmis bei būriais, kurių pagrindą sudarė milicininkai, kiti NKVD ir NKGB darbuotojai, nužudę nemažai sukilėlių, ypač šaulių, ir apskritai niekuo dėtų žmonių.

Buvo siekiama įsitvirtinti apskričių centruose, o ypač miesteliuose, užimti įstaigas, išvaikyti milicininkus ir kitus sovietinius pareigūnus, iškelti Trispalves dar iki ateinant vokiečių kariuomenei ir taip pademonstruoti, jog vokiečiai eina per išsilaisvinusį kraštą, nereikalingą okupacinės globos.

Pirminė Škirpos vadovaujamos Lietuvos laikinosios vyriausybės (toliau – LV) sudėtis – 11 ministrų²⁴. Dėl vyriausybės personalinės sudėties būta kai kurių niuansų²⁵. Vidaus reikalų ministru buvo paskelbtas Vladas Nasevičius. Kauniečiai nežinojo, kad Vilniuje gyvenęs Nasevičius birželio 21 d. buvo suimtas. Apskritai buvo suimti visi keturi ministrai vilniečiai, o Kaune buvo žinoma tik apie majoro Vytauto Bulvičiaus areštą. Nasevičius dar buvo numatytas ir vicepremjeru – vyriausybės sąrašė VRM buvo įrašyta iš karto po ministro pirmininko. Naciams neišleidus iš Berlyno į Lietuvą ministro pirmininko Škirpos, laikinai einančiu ministro pirmininko pareigas buvo paskirtas švietimo ministras prof. Juozas Ambrazevičius. Pirmajame vyriausybės posėdyje ats. gen. št. pulk. leit. Juozas Narakas buvo paskirtas vidaus reikalų viceministru. Vidaus reikalų ministru birželio 25 d. buvo kooptuotas tik ką išsilaisvinęs iš kalėjimo pulk. Jonas Šlepetys²⁶, 1939–1940 m. buvęs Vilniaus miesto ir apskrities viršininku. Ministrų kabineto liepos 2 d. posėdyje VRM buvo perduotos šios LSSR institucijos: VRLK (be Plentų valdybos, Kalėjimų valdybos ir Archyvų įstaigos), Valstybės saugumo liaudies komisariatas, civilinės būklės aktų įrašų skyriai, apskričių, miestų bei valsčių vykdomieji komitetai²⁷. VRM struktūroje buvo Policijos ir Saugumo departamentai, iš pradžių vadinti valdybomis.

LV naikinant sovietinių institucijų išleistus teisės aktus, iš esmės Lietuvoje buvo atkuriamą teisinę padėtį, buvusi iki 1940 birželio 15 d., t. y. visais aspektais atstatoma toji valstybė, kurią sunaikino sovietinė aneksija. LV pakvietė visus tarnautojus grįžti į savo darbo vietas, buvusias iki 1940 06 15.

Susiklosčiusioje situacijoje vidaus valdymo reikalų tvarkymas buvo bene didžiausia problema. Iš LV posėdžių protokolų nematyti, kad vidaus reikalų ministras būtų rodęs

iniciatyvą siūlyti vyriausybei spręsti tokius klausimus. Ministras daugelį klausimų sprendė leisdamas potvarkius. Kita vertus, naciai nesiskaitė su vyriausybe ir visaip trukdė jai vykdyti savo misiją. Jau pats viešas Nepriklausomybės atkūrimo deklaravimas, Lietuvos LV sudarymas ir jos paskelbimas buvo politinis iššūkis ir buvusiesiems, ir naujiesiems okupantams. Nei latviai, nei estai nedeklaravo nepriklausomybės atstatymo ir nesuformavo vyriausybės.

Lietuvos LV paskelbimas Vokietijos Reicho politinę vadovybę užklupo nepasiruošusią, nors kai ko panašaus ir tikėtasi. Vėrmachto vyriausiajai vadovybei tai, kas įvyko Lietuvoje, nepasirodė staigmena: Jos birželio 23 d. suvestinėje Lietuvoje susidariusi padėtis įvertinta taip: „Birželio 23 d. rytą provizorinė lietuvių Vyriausybė paskelbė per Kauno radiją laisvos Lietuvos atkūrimą. Atsišaukime sakoma, kad Lietuva yra draugiška Vokietijai ir kad ši tautinė vyriausybė yra pasiryžusi prisidėti prie atkūrimo ir naujo Europos sutvarkymo. Krašto gyventojai lietuviai skatinami pasitikti vokiečių kariuomenę kuo nuoširdžiausiai ir neteikti rusams jokios pagalbos“²⁸.

Lietuvoje atsidūrę Vėrmachto kariškiai paprašė skubaus paaiškinimo, kaip elgtis susiklosčiusioje situacijoje. Birželio 24 d. ankstų rytą Šiaurės armijų grupės štabe buvo gauta feldmaršalo Walterio von Brauchitscho instrukcija: „Škirpos vyriausybė įkurta be tarpininkavimo iš vokiečių valdžios įstaigų pusės; bet koks jos palaikymas draudžiamas. Karinio vadovavimo įstaigos privalo susilaikyti nuo bet kokio kišimosi į klausimus, kurių išsprendimas rezervuotas politinės vadovybės kompetencijai“²⁹. Šios instrukcijos projektą parengė Abvėras ir suderino su užsienio reikalų žinyba. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad naciai net slaptame dokumente vengė Laikinąją vyriausybę pavadinti Lietuvos vyriausybe, o vadino tiesiog Škirpos vyriausybe (sovietai elgėsi analogiškai – ją vadino ne Lietuvos, bet Ambrazevičiaus vyriausybe). Vėliau vokiečių komendantūros Kaune pareigūnai netgi pokalbiuose vengė ištarti žodžius „vyriausybė“ ar „ministrai“. Minėta instrukcija Vokietijos 16-osios armijos štabą pasiekė birželio 25 d. 14.40 val., t.y. maždaug tuo metu, kai į Kauną įžengė vokiečių karo komendantas su savo štabu. Šiaurės armijų grupės užnugario vadui gen. Karlui von Roques nurodyta greičiau vykti į Kauną ir išsiaiškinti, kaip ten atsirado toji vyriausybė.

Juozas Ambrazevičius ir jo vadovaujama LV mėgino ieškoti kontaktų su vokiečių karine okupacine administracija, bet pastaroji kontaktų vengė. Naciai norėjo LV paversti patikėtinių taryba, bet ministrai atkakliai tam priešinosi, nors naciai ne tik gražiuoju įkalbinėjo, bet ir grasino. Nenorėdami susilaukti visuotinio lietuvių pasmerkimo, nes tai galėjo gerokai sutrikdyti kariuomenės aprūpinimą ir užnugario saugumą, naciai nesiryžo jėga likviduoti LV, kaip tai buvo padaryta su ukrainiečių paskelbtąja vyriausybe. Buvo mėginama vyriausybę

suardyti pačių lietuvių jėgomis, ji buvo izoliuota nuo kitų lietuviškų institucijų (išjungtas telefono ryšis, neleista naudotis pašto paslaugomis, atimtas transportas, uždrausta skelbti vyriausybės aktus ir apskritai bet kokią informaciją apie vyriausybę). Netgi buvo konfiskuoti Kaune, Telšiuose, Panevėžyje, Raseiniuose, Rokiškyje išleisti/perspausdinti pašto ženklus su atitinkamais nepriklausomybiniais užrašais. LV iki paskutinės galimybės atkakliai mėgino įtvirtinti deklaruotąjį Nepriklausomybės atstatymą. Rugpjūčio 5 d. nacių pareigūnai pareiškė laiką, jog LV misija baigta ir ji nustojusi veikti. Tą dieną vyriausybė išsiskirstė pareiškusi, kad „laiko savo veikimą sustabdytu prieš jos valią“. Kažkodėl tik rugpjūčio 13 d. Lietuvos generalinis komisaras pasirašė įsakymą paleisti LV: „Perėmęs Lietuvos civilinį administravimą, Laikinosios Lietuvos Vyriausybės veiklą laikau baigta ir nuo š. m. rugpjūčio 5 d. atleidžiu iš pareigų Laikinosios Lietuvos Vyriausybės narius“³⁰.

Vilniuje vietos lietuvių veikėjai birželio 24 d. rytą sudarė Vilniaus miesto ir apskrities (vėliau – srities) piliečių komitetą, vadovaujamą Vilniaus universiteto docento Stasio Žakevičiaus, kuris ėmėsi lietuviškosios administracijos kūrimo ir ūkio tvarkymo reikalų. Imituojant LV ministrus, buvo paskirti laikinieji reikalų valdytojai tokioms pačioms sritims, kaip ir ministrai. Vidaus reikalų valdytoju buvo paskirtas buvęs Vilniaus miesto ir apskrities viršininkas Kostas Kalendra. Karinės okupacinės administracijos valdymo laikotarpiu šiai valdybai ir jos vadovui teko didžiausias darbo krūvis ir atsakomybė. Vokiečių karo komendantas komitetą pripažino civiline miesto ir apskrities valdžia, bet nepripažino jo savarankiškumo ir laikė komendantūros pagalbine institucija. Komitetui buvo uždrausta bendrauti su LV, vykdyti jos nutarimus ar nurodymus.

Nacių karinė okupacinė administracija. Karo pradžioje, frontui sparčiai ritantis Rusijos link, visa valdžia pafrontėje ir užnugaryje priklausė kovojančių ar pražygiuojančių Vokietijos dalinių vadams. Jiems rūpėjo užtikrinti savo dalinių saugumą nuo užpuolimų iš užnugario. Neretai įtariai žiūrėta į vietinius gyventojus ir jų veiksmus. Dėl to neišvengta civilių gyventojų aukų. Įtarus pasikėsinimu į vokiečių karius, kai kuriose vietovėse buvo sušaudytos įvairaus dydžio gyventojų grupės ar pavieniai žmonės.

Vėrmachtui veržiantis toliau į Rytus, Lietuva gana greitai tapo užnugario sritimi, kurioje buvo įvedama stacionari karinė administracija. Karinės administracijos įvedimo specifiką Lietuvoje sąlygojo tai, kad jos teritoriją užėmė dviejų armijų grupių junginiai. Abiejų armijų grupių vadovybės savo užimtoje teritorijoje steigė karo lauko komendantūras. Per Lietuvą ritosi visa Šiaurės armijų grupė ir Centro armijų grupės kairysis sparnas. Skiriamoji riba tarp šių dviejų armijų grupių buvo sąlyginė linija nuo Kybartų į šiaurės rytus tarp Kauno ir Kaišiadorių, kiek į pietryčius nuo Ukmergės–Daugpilio linijos.

Kaune kurį laiką dislokuotas Šiaurės armijų grupės užnugario srities vado gen. Karlas von Roques štabas, iki rugpjūčio pabaigos vadovavęs didesniosios Lietuvos teritorijos dalies karinei okupacinei administracijai. Šiaurės armijų grupės jurisdikcijos teritorijoje buvo įkurta 821-oji karo lauko komendantūra, kurios komendantas buvo gen. Robertas von Pohlis. Į Kauną su savo štabu jis atvyko birželio 25 d. įkandin pirmųjų kariuomenės dalinių. Rugsėjo pabaigoje Pohlis buvo atleistas iš tų pareigų. Komendantu nuo lapkričio 1 d. buvo paskirtas gen. Emilis Justas.

Pietų ir Pietryčių Lietuvos apskritys atsidūrė Centro armijų grupės užnugario srities vado jurisdikcijoje. Į Vilnių birželio 25 d. atvyko minėtos armijų grupės 403-ios apsaugos divizijos vadas gen. Wolfgangas von Ditfurtas su savo štabu. Jis leido privalomus potvarkius gyventojams bei įstaigoms, tarsi pražygiuojančio dalinio vado teisėmis vykdamas karo lauko komendanto pareigas, tačiau Vilniuje buvo įkurta 749-oji karo lauko komendantūra, kurios komendantas buvo pulk. von Ostmanas. Po to trumpai komendantu buvo pulk. Georgas Neymannas. Šiai komendantūrai išsikėlus į Baltarusiją, Vilniuje įkurdinta 814-oji karo lauko komendantūra (komendantas pulk. Zehnpfeningas). Ir šiam karo lauko komendantui reziduojant Vilniuje gen. Ditfurtas vis dar leido privalomus potvarkius. Vilniuje buvo susiklosčiusi savita padėtis, tarytum čia tuo pat metu valdytų du komendantai.

Rugpjūtį Kauno ir Vilniaus karo lauko komendantūros buvo subordinuotos vyriausiajam kariuomenės vadui Ostlande gen. Friedrichui Brämeriui.

Nuo gruodžio 1 d. karo lauko komendantu Kaune buvo paskirtas pulk. Julius von Roppas. Abi Kauno ir Vilniaus komendantūros, iki tol veikusios gana izoliuotai viena nuo kitos, buvo pajungtos vyriausiajam Lietuvos apsauginės srities karo komendantui, kuriuo buvo paskirtas gen. Justas.

Apskričių centruose, svarbesniuose kelių mazguose ir šiaip naciams kuo nors svarbesnėse vietovėse buvo įkurdintos vietos (*Orts*) komendantūros, pavaldžios vienai iš dviejų minėtų karo lauko komendantūrų Kaune ar Vilniuje.

Karo lauko komendantams jų administruojamoje teritorijoje priklausė aukščiausioji teisinė bei vykdomoji valdžia, kurios veiksmų apskūsti nebuvo kam. Karo lauko komendantai buvo įgalioti tvarkyti iš esmės visus civilinio valdymo reikalus. Kauno ir Vilniaus karo lauko komendantai, būdami pavaldūs skirtingoms armijų grupėms, pačius bendriausius reikalus tvarkė vienodai³¹, neabejotinai turėdami tam reikalui iš anksto parengtas instrukcijas. Abu karo lauko komendantai pirmiausia įvedė karo stovį ir uždraudė bet kokią gyventojų judėjimą miestuose nuo 22 val. iki 6 val. ryto, o kaimo vietovėse nuo sutemos ir iki aušros. Žydams komendanto valanda buvusi ilgesnė – nuo 18 val. iki 6 val. ryto. Gyventojai privalėjo nedelsdami komendantams atiduoti turimus ginklus, kitokią karo medžiagą bei visokią karinį

turtą. Buvo įvestas visiems privalomas pinigų kursas, 1 reichsmarkę prilyginus 10 rublių (rubliai buvo apyvartoje iki nacių okupacijos pabaigos). Parduotuvėms, restoranams, valgykloms įsakyta palikti iki birželio 20 d. buvusias visų prekių bei patiekalų kainas. Įsakyta nedelsiant pradėti darbą elektros stotyse, vandentiekyje, gydymo įstaigose, kepyklose, atidaryti visas parduotuves ir restoranus, o darbininkams ir tarnautojams nedelsiant grįžti į darbą buvusiose darbovietėse. Už šių nurodymų nevykdymą buvo grasinama mirties bausme. Tokius pat nurodymus leido ir vietos komendantai. Jie taip pat skelbė žydus diskriminuojančius nuostatus, reikalaujami, kad šiuos ir kitus komendantų nurodymus paskelbtų dar ir lietuvių civilinių institucijų vadovai savo vardu arba tokius tekstus pasirašytų kartu su komendantu. Visoje Lietuvoje galiojo įvesti vienodo turinio ir netgi panašaus teksto vieši įsakymai bei nurodymai, tegul ir išleisti skirtingų komendantūrų ar kitų institucijų. Lietuviškosios administracijos pareigūnams nurodymus, ką ir kaip daryti karo komendantai ar jų atstovai perduodavę ne raštu, o žodžiu, iškviėtę į savo būstinę³².

Vokiečių 403-sios apsaugos divizijos karinės administracijos viršininkas Dengelis liepos 3 d. raštu įsakė Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetui jo ir valdybų blankuose nevertoti termino *Lietuvos Respublika*, ministerijų pavadinimų³³. Uždrausta blankuose ir antspauduose naudoti Vytį bei kitus Lietuvos simbolius. Liepos 15 d. plk. Zehnpfeningas minėto komiteto vadovams pareiškė: „Vėliavų klausimu aš nusprendžiau, kad jos būtų paliktos geresnei progai. Tuo tarpu, kaip laikinas klausimo išsprendimas, keliamo vokiečių karo vėliava. Prie Komiteto ir Miesto Valdybos pastatų gali būti iškeliamos ir lietuviškos vėliavos. [...] Pilyje nuo šio laiko tegali plevēsuoti vokiečių karo vėliava“³⁴. Vėliau buvo leista blankuose naudoti Vytį, o Lietuvos Trispalvės Vasario 16-osios ir kitomis progomis (pvz., gegužės 1 d.) iškelti ne tik prie administracijos pastatų, bet ir prie gyvenamųjų namų. Gedimino pilies bokšte Trispalvė po 1941 07 15 buvo iškelta tik 1989 10 07.

Pietų ir Pietryčių Lietuvoje karinio valdymo situacija apskritai buvo sudėtingesnė nei kitur Lietuvoje, ir dėl nacių politikos, ir dėl visuomenės lenkiškosios dalies mėginimų imti vietos valdymą į savo rankas. Vilniaus miesto ir srities komitetas ėmėsi kurti savivaldos institucijas LSSR administracinėse ribose. Lenkai rugpjūčio 8 d. išvaikė spontaniškai įsikūrusią lietuvišką valsčiaus valdybą, paėmė į savo rankas burmistro, policijos įstaigas, nulupo lenteles su lietuviškais gatvių pavadinimais ir iškabino lenkiškus jų pavadinimus, atleido visus lietuvius tarnautojus, iškėlė pogrominius lozungus, gatvėse iškabino skelbimą su naujojo burmistro parašu, kad už vieno vokiečių kario ar lenko nužudymą busių sušaudyta 10 lietuvių³⁵. Nacių karinė okupacinė administracija trukdė atkurti lietuviškąją administraciją Švenčionių, Šalčininkų, Dieveniškų valsčiuose. Komendantai čia nušalino lietuviškąją administraciją ir policiją, leido susikurti lenkiškai administracijai ir policijai, o šios ėmėsi viešų antilietuviškų

akcijų, grasinimų ir areštų³⁶. Gen. von Dittfurth liepos 16 d. skelbime šitaip buvo nurodęs Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto kompetenciją: „Vilniaus ir srities administravimą laikinai, iki atšaukimo, vykdo Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas, vokiečių organų priežiūroje. Ši administracijos teritorija sutampa su Vilniaus karo lauko komendantūros valdžioje ir priežiūroje esančia teritorija. Likusių apskričių ir valsčių, esančių Vilniaus vokiečių karinės vadovybės žinioje, administraciją vykdo vietinių karo lauko komendantūrų paskirti administraciniai organai ir burmistrai, vokiečių prižiūrimi [...]. Administracijos organai ir gyventojai įpareigoti palaikyti ramybę ir tvarką, vykdyti vokiečių organų įsakymus ir kiekvienu atveju rūpintis vokiečių interesais“³⁷. Vilniaus karo lauko komendantūros jurisdikcijoje tuomet buvo Alytaus, Seinų (Lazdijų), Trakų, o taip pat Švenčionių ir Vilniaus apskritys be rytinių teritorijų. Paminėti Rytų Lietuvos valsčiai ir gretimos teritorijos buvo atsidūrę vokiečių 749-sios karo lauko komendantūros jurisdikcijoje ir tik rugsėjo 4 d. ši komendantūra pasitraukė iš rytinių Lietuvos valsčių, kuomet čia vėl atsikūrė lietuvių administracija bei policija.

Taip eskaluoiant įtampą tarp lenkų ir lietuvių, Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas mėgino imtis kontrapriemonių. Vilniuje buvo gana opi lenkų karo pabėgėlių bei apskritai atbėgėlių problema. Komitetas prašė nacių karinės administracijos leisti suregistruoti atbėgėlius ir išsiųsti juos į Lenkiją. „Visi nesusipratimai vyksta todėl, kad nelojalūs vokiečių atžvilgiu lenkų tautybės piliečiai tiek mieste, tiek ir provincijoje varo priešlietuvišką propagandą, kuri esanti nukreipta prieš vokiečių kariuomenę [...]“, - liepos pabaigoje tvirtino VR valdytojas Kalendra³⁸. Komiteto pirmininkas Žakevičius apie valdymo reikalų sudėtingumą taip rašė: „Aš turėjau atsakyti [LV] įgalotinio titulo ir toliau veikti Komiteto vardu. [...] Vokiečiai grasino mane pakeisiant gudais ar lenkais. Man rūpėjo pereinamuoju momentu išsilaikyti, kol lietuviškoji administracija neatsistos tvirtai ant kojų. Santykiai su Kaunu vyko tokiu būdu, kad jų skyrimus aš perrašinėdavau komiteto vardu – vokiečių draudimams apeiti. Ministrai laisvai atvykdavo ir tvarkė dalykus per mano pastatytus sričių įgalotinius“³⁹.

Įvedus civilinę okupacinę administraciją, Kaune ir Vilniuje buvusios karo lauko komendantūros, o taip pat ir vietos komendantūros neteko tiesioginės valdžios lietuviškoms valdymo, ūkio, policijos, teismo struktūroms. Komendantūrų kompetencijai beliko tik grynai karinio pobūdžio reikalai, užnugario saugumas. Komendantūrų reikšmė valdyme vėl sustiprėjo 1944 m. vasarą, į Lietuvos teritoriją įsiveržus Raudonajai armijai.

Nacių civilinė okupacinė administracija. Rytų frontui pasiekus Smolenską ir Leningrado prieigas, Lietuva atsidūrė tolimame Rytų fronto užnugaryje. Pagal iš anksto parengtą planą, 1941 07 17 Hitleris „legalizavo“ anksčiau sukurtą Alfredo Rosenbergo vadovaujamą Rytų

kraštų ministeriją ir paskelbė apie civilinės okupacinės administracijos (*Zivilverwaltung*) įvedimą užimtose Rytų srityse⁴⁰. Pssak Hitlerio įsako, „iš buvusių laisvų Lietuvos, Latvijos, Estijos valstybių“ bei Gudijos buvo sudarytas Ostlando (Rytų krašto) reichskomisariatas (tuo pat metu buvo įkurtas ir analogiškas Ukrainos reichskomisariatas). Jo visateisiu valdytoju – Ostlando reichskomisarų – tapo gauleiteris Heinrichas Lohse, rezidavęs Rygoje. Ostlando reichskomisariatas buvo padalintas į Latvijos, Estijos, Gudijos (rytinė jos dalis liko karinės administracijos valdoma) ir Lietuvos generalines sritis. Aukščiausias civilinės okupacinės administracijos pareigūnas Lietuvoje buvo generalkomisaras dr. Adrianas Theodoras von Rentelnas, rezidavęs Kaune.

Lietuvos generalinė sritis buvo suskirstyta į apygardas, kurioms vadovavo apygardų komisarai (*Gebietskommissar*), turėję SA brigadefiurerio (generolo) ar bent SA oberfiurerio laipsnį. Lietuvoje buvo keturios krašto apygardos: Vilniaus (komisaras Horstas Wulffas), Kauno (komisaras Arnoldas Lentzenas), Šiaulių (komisaras Hansas Gewecke) ir nuo lapkričio 1 d. įkurta Panevėžio apygarda (komisaras Walteris Neumas) bei dvi miestų apygardos: Vilniaus (komisaras Hansas Hingstas) ir Kauno (komisaras Hansas Crameris). Apygardų komisarai jų valdomoje teritorijoje turėjo įsakymų leidžiamąją, vykdomąją bei teisminę galią ir tvarkė visus vidaus gyvenimo reikalus. Paskirtieji pareigūnai liepos 25 d. atvyko į Kauną ir iki liepos 28 d. perėmė kraštą iš karinės administracijos, bet civilinės administracijos struktūrų kūrimas užtruko iki rugpjūčio vidurio.

Lietuvos teritorija buvo šitaip padalinta tarp krašto apygardų: Vilniaus krašto apygardai priklausė Vilniaus, Trakų, Švenčionių, Eišiškių apskritys ir Alytaus apskr. Varėnos valsčius (iki 1942 m. pavasario apygardai priklausė visa Alytaus apskr. ir dar Lazdijų apskr.); Kauno krašto apygardai – Kauno, Alytaus (be Varėnos valsčiaus) Kėdainių, Lazdijų, Marijampolės, Šakių ir Vilkaviškio apskritys; Šiaulių krašto apygardai – Šiaulių, Kretingos, Mažeikių, Raseinių, Tauragės ir Telšių apskritys; Panevėžio krašto apygardai – Panevėžio, Biržų, Rokiškio, Ukmergės ir Utenos apskritys.

Naciai formaliai Lietuvą traktavo kaip SSRS sudedamąją dalį. Pagal Reicho aktus, visas Lietuvoje buvęs turtas laikytas SSRS turtu, kuris karo pradžioje tapo Vėrmachto trofėjumi, virtusiu Reicho turtu. Užtat komisaro Lohses 1941 rugpjūčio potvarkyje buvo pabrėžta, kad civilinė administracija perima savo žinion visą kilnojamąjį ir nekilnojamąjį turtą pagal 1941 06 20 būklę⁴¹. Ūkininkų ir valstybės žemė, miškai, vandenys, pramonės įmonės taip pat tapo Reicho turtu. Būta užuominos apie galimą nuosavybės ir turto santykių pertvarkymą. Šiame potvarkyje paskelbta, kad oficiali kalba Ostlande esanti vokiečių, bet kiekvienoje generalinėje srityje „leidžiama vartoti to krašto kalbą“. Taip lietuvių kalba tapo „leistina“ ir buvo

vartojama lietuviškų institucijų vidaus dokumentacijoje bei susirašinėjime su lietuviškomis institucijomis. Okupacinei administracijai teikiami dokumentai buvo surašomi vokiškiai.

Buvo palikti galioti karinės okupacinės administracijos išleisti potvarkiai. Nuo civilinės okupacinės administracijos įvedimo visų lygmenų jos potvarkiai bei įsakymai visais atvejais buvo privalomi vykdyti įstaigoms ir gyventojams.

Svarbiausieji civilinės okupacinės administracijos uždaviniai buvo gyventojų policinė priežiūra bei užnugario saugumo/ramybės užtikrinimas; civilių gyventojų kontrolė ir jų pasitelkimas spręsti administracijai kylančiu neatidėliotinus uždavinius; „racionalus“ darbo jėgos panaudojimas, aprūpinant Vokietijos kariuomenę ir vokiečių karo ūkį; transporto ir ryšių sistemos veikimo užtikrinimas; gyventojų aprūpinimas (pirmiausia tenkintini kariuomenės poreikiai maisto produktams); „priešiškų organizacijų likvidavimas“, t. y. kova su visais Lietuvoje pasireiškusiais antinacinio pasipriešinimo sąjūdžiais, jų organizacijomis, sabotажu. Ypatingas dėmesys buvo skiriamas dviejų svarbiausių Lietuvos resursų panaudojimui – tai visų darbo jėgos rezervų panaudojimas ne tik Lietuvoje, bet ir Reiche, o taip pat grūdų, mėsos, kitų maisto produktų ir žemės ūkio žaliavų paėmimas natūrinių prievolių pavidalu bei tiekimas kariuomenei, Reichui, pagaliau medienos išvežimas į Reichą.

Generalkomisaro ir gebitskomisarų žinioje buvo visi svarbiausieji krašto vidaus valdymo bei gyventojų reikalai. Tam buvo pritaikyta ir jų komisariatų struktūra⁴². Generalkomisaro įstaigoje buvo keturi pagrindiniai vadinti skyriai: politikos (politikos, propagandos, kultūros politikos, jaunimo, moterų, globos ir socialinės rūpybos poskyriai), administracijos (centrinis ir personalo, bendrasis administracijos, sveikatos ir slaugymo, veterinarijos, teisės, finansų poskyriai ir tik 1944 m. veikęs erdvės planavimo poskyris), ūkio (patikėtinių administracijos, amatų ūkio, maitinimo ir žemės ūkio, bankų, kainų priežiūros, miškų ir medienos, darbo politikos ir socialinio draudimo, transporto poskyriai), technikos (veikė labai trumpai).

Turint mintyje tai, kad nacių okupacijos metais visos gyvenimo sritys, ypač ūkio, buvo smulkmeniškai reglamentuojamos ir prižiūrimos, sunku išskirti tuos administracinius poskyrius, kurie nebūtų vykdę vidaus valdymo funkcijų. Lietuviškos administracijos veiklą prižiūrėjo visi skyriai. Politikos skyrius buvo atsakingas už bendrą okupacinės politikos vykdymą ir skirtas bendrajam Lietuvos administravimui. Su pastarąja funkcija buvo susijęs ir Administracijos skyrius. Pirmųjų dviejų skyrių politiškai ir administraciškai remiamas, ūkio skyrius tvarkė pramonės ir prekybos reikalus, skirstė žemės ūkio produkcijos prievolių kontingentus apskritims ir prižiūrėjo prievolių surinkimą. Gražiu pavadinimu veikęs Darbo politikos ir socialinio draudimo poskyris savo žinioje turėjo apygardų arbaitsamtus (darbo įstaigas) bei jų padalinius apskrityse, tvarkė darbingų žmonių apskaitą ir rūpinosi ne tik darbo

prievolės atlikimu krašte, bet ypač darbo jėgos mobilizacija darbams Reicho pramonėje ir žemės ūkyje.

Krašto apygardų komisariatų struktūra buvo analogiška generalinio komisariato struktūrai. Tik vietoje poskyrių funkcionavo smulkesni padaliniai – referentūros, kuriose neretai būdavęs tik vienas valdininkas. Miesto apygardų komisariatuose būdavę daugiau skyrių nei kraštų apygardų komisariatuose. Apygardų komisarai turėjo įgyvendinti generalinio komisaro potvarkius bei nurodymus ir tiesiogiai kontroliuoti lietuviškos administracijos darbą.

Apygardų komisarų žinioje buvo apygardų ūkio vadovai. Apskirtyse nacių civilinės okupacinės administracijos aparatas buvo nežymus. Čia buvo įsikūrę apygardų komisarams pavaldūs inspektoriai gamybai, prekybai, apskričių žemės ūkio vadovai. Inspektorių aparatas buvo minimalus. Kiek didesnė buvo apskrities žemės ūkio vadovo institucija, savo žinioje turėjusi kontrolierius, kurie „natūroje“ turėjo tikrinti ūkių nuodugnaus surašymo duomenis (ūkio pajėgumas ir galimybės – darbo jėga, inventorius, pasėliai, darbiniai ir produktyvūs gyvuliai, įskaitant smulkiuosius raguočius, kiaulės bei paukščiai, bičių šeimos būdavo surašinėjami kiekvieną pavasarį bei rudenį ir abukart kontrolierių revizuojami).

Lietuviškoji savivalda. Antrojo pasaulinio karo metais naciai okupuotuose Europos kraštuose buvo įvedę skirtingus okupacinio režimo tipus/modelius, nelabai skaitydamiesi su tarptautinės teisės normomis. Pagal 1907 m. IV Hagos konvenciją dėl sausumos karo įstatymų, Ženevos konvencijas, okupantas privalo palikti vietinės administracijos bei savivaldos institucijas ir sudaryti sąlygas joms veikti. Sustabdoma tik įstatymų leidžiamųjų ir kai kurių kitų centrinių institucijų veikla. Tokias tarptautinės teisės normas atitinkantis režimas vadintinas bendruoju okupacinio režimo tipu. Tokį režimą naciai buvo įvedę Danijoje, Liuksemburge, Norvegijoje. Panašus okupacinis režimas veikė Olandijoje. Belgijoje ir ypač Prancūzijoje nacių įvestas okupacinis režimas buvo artimas bendrajam, bet griežtesnis, ne visai atitikęs minėtas konvencijas, nes būta gana brutalių nukrypimų nuo jų normų elgsenoje su vietos gyventojais (ypač Prancūzijoje). Tai būtų antrasis okupacinio režimo tipas. Lenkijos teritorijoje, priklausiusioje Generalinei gubernijai, įvestas okupacinis režimas griežtumu gerokai skyrėsi nuo minėtų Vakarų šalių okupacinio režimo griežtu elgesiu su gyventojais, ryškiais savivaldos suvaržymais. Tai būtų trečiasis nacių okupacinio režimo tipas. Pagal šitokią sąlyginę skirstymą, Ukrainoje ir Gudijoje buvo atskiras, ketvirtasis okupacinio režimo tipas, kuriam būdinga okupanto sukurta neišbaigta vietinės savivaldos sistema, kuri formaliai net nebuvo įteisinta. Penktajam nacių okupacinio režimo tipui reikėtų priskirti režimą, buvusį okupuotose Rusijos srityse su kukliomis nacių kurtos vietinės savivaldos užuomazgomis, kur tos institucijos veikė tik kaip karinės okupacinės administracijos priedėlis. Lietuvoje, panašiai kaip Latvijoje ir Estijoje, egzistavo dar vienas

okupacinio režimo tipas, kurio negalima sutapatinti nė su vienu iš minėtų tipų. Tai savitas tarpinis tipas tarp Vakaruose ir Rytuose nacių taikytų okupacinio režimo tipų, kuris dėl visuotinio žydų naikinimo, darbo ir natūrinių prievolių sistemos artimesnis Rytuose įvestiems režimams.

Lietuviškosios savivaldos pagrindai susiformavo be nacių inspiravimo ar pagalbos. Jos formavimosi pradžia sietina su sukilusio Kauno birželio 23 d. ryto atsišaukimais, perskaitytais per radiją. Lietuvos laikinoji vyriausybė, Lietuvos aktyvistų frontas pakvietė visus buvusius nepriklausomos Lietuvos įstaigų tarnautojus ir policininkus pagal galimybes grįžti į tas tarnybos vietas, kuriose jie dirbo iki 1940 06 15. Lietuvos žmonės, kurie nebuvo susidėję su sovietais, pasitikėjo LV kvietimu ir grįžo į buvusias pareigas arba į vietas, kuriose jie dirbo sovietmečiu ir entuziastingai ėmėsi atkurti iki aneksijos veikusias ir sovietų sunaikintas savivaldos bei valstybės valdymo institucijas. Neretai sukilėliai, šauliai partizanai, miesteliuose išvaikę sovietinius pareigūnus, dar iki pasirodant vokiečiams atkurdavo valsčių valdybas, sugrįždavo gyvi likę ir neištremti valsčių viršaičiai ar jų pavaduotojai, savo pareigų imdavosi buvę seniūnai. Dar iki ateinant vokiečiams kai kur pradėdavę atsikurti ir apskričių institucijos kitur kūrėsi jau praėjus frontui. Visos tos valdymo bei savivaldos institucijos ne iš naujo kurdavosi, bet atsikurdavo pagal Nepriklausomybės laikų modelį. Tuomet ir buvo sukurti pagrindai būsimos vadinamos lietuvių savivaldos, veikusios iki 1944 m. birželio pabaigos – spalio pradžios. Taip atsikūrė apskričių viršininkų įstaigos, apskričių, miestų, valsčių valdybos, kitos savivaldos bei valdymo institucijos.

Karinė okupacinė administracija, įsitikinusi, jog atsikūrusios ir dar atsikuriančios institucijos nekelia pavojaus saugumui ir viešajai tvarkai, bet dargi galinčios būti naudingos kariuomenės reikmėms tenkinti ir tvarkai palaikyti, leido joms veikti, paimdama jas savo kontrolėn. Visos tos institucijos veikė pagal Lietuvos Respublikos įstatymus ir ankstesnius savo reglamentus, kiek tai neprieštaravo karo meto aplinkybėms bei okupacinės administracijos potvarkiams. Civilinė okupacinė administracija, susipažinusi su padėtimi ir lietuviškų institucijų veikla, paliko jas veikti toliau. Juolab kad naciai netgi neturėjo pajėgų aprėpti apskričių, miestų, valsčių tiesioginio valdymo.

Generalkomisaras Rentelnas 1941 08 05 suformavo lietuvių savivaldos aukščiausiąją grandį, paskirdamas 9 generalinius tarėjus, kartais vadintus komisariniais generaliniais tarėjais. Tai buvo tarėjai vidaus reikalams, krašto ūkiui, finansams, švietimui, žemės ūkiui, teisingumui, susisiekimui, darbui ir socialinei apsaugai, administracinei kontrolei. Pirmuoju generaliniu tarėju buvo paskirtas generalinis tarėjas vidaus reikalams, turėjęs koordinuoti visų generalinių tarėjų darbą. Juo tapo ats. gen. Petras Kubiliūnas. Pirmasis generalinis tarėjas ir tarėjas vidaus reikalams su visomis jo žinioje buvusiomis institucijomis (apskričių viršininkų

įstaigomis, apskričių, miestų, valsčių valdybomis) buvo pavaldus generalkomisariato administracijos skyriaus vedėjui. Kaune generaliniai tarėjai suformavo savo įstaigas, vadintas vadybomis. Lietuvių savivaldos administracijoje nuo tol svarbiausias vaidmuo teko apskričių viršininkams, tvarkiusiems praktiškai visus vidaus gyvenimo reikalus. Jie buvo pavadinti komisariniais tarėjais. Taip buvo pavadinti ir Vilniaus, Kauno, Šiaulių, Panevėžio miestų burmistrai. Nuo 1942 m. kovo apskričių viršininkus ir paminėtų miestų burmistrus pirmojo generalinio tarėjo teikimu skyrė generalinis komisaras.

Naciams buvo staigmena spontaniškas savivaldos ir valdymo institucijų atsikūrimas ir palyginti sėkminga jų veikla, daugumos gyventojų pritarimas ir parama. Okupacijos pradžioje naciai nebuvo apsisprendę, kaip pasielgti su lietuvių savivalda, tad kol kas tai paliko savieigai. 1941 m. spalį svarstyta: palikti autonominę lietuvių savivaldą, įsteigus priežiūros aparatą ar likviduoti lietuvių savivaldą ir visuose lygmenyse įvesti vokiečių administraciją. Lietuvoje ir kitose Baltijos šalyse vietinė savivalda buvo įteisinta 1942 03 07 Reicho ministro Alfredo Rosenbergo įsakymu, esą Baltijos šalys draugiškos vokiečiams ir savarankiškas vietinės savivaldos darbas duos geresnių rezultatų ir bus vokiečiams naudingesnis, nei kitos valdymo formos. Praktinis valdymo ir visų vidaus reikalų sprendimas buvo paliktas lietuvių savivaldos administracijai, veikiančiai pagal nacių duotas instrukcijas ir nacių pareigūnų prižiūrimai. Vėliau tik buvo tikslinamos lietuvių savivaldos veiklos formos, būdai bei tobulinama jų veiklos priežiūros sistema. Praktiškai lietuvių savivalda neteko dalies turėto savarankiškumo.

Vietinė savivalda veikė vadovaudamasi Lietuvos Respublikos įstatymais, kiek jie neprieštaravo okupacinės administracijos potvarkiams, kai kuriais Reicho įstatymais, Rytų kraštų ministro įsakymais, Ostlando reichskomisaro ir Lietuvos generalinės srities generalkomisaro potvarkiais, dar neatšauktais karinės okupacinės administracijos potvarkiais ir dviem sovietiniais Lietuvos įstatymais (civilinės metrikacijos bei šeimos ir santuokos). Pastarieji 1943 m. buvo pakeisti atitinkamomis Reicho teisinėmis normomis.

6. 3. LIETUVIŠKOJI POLICIJA NACIŲ OKUPACIJOS METAIS (Petras Stankeras)

Lietuviškosios policijos atsikūrimas ir struktūra. Lietuviškosios policijos atsikūrimas ir naujų policinių struktūrų kūrimasis pirmaisiais Vokietijos–SSRS karo mėnesiais buvo sudėtingas procesas. Jam įtakos turėjo ir metus trukusios sovietinės represijos (palietusios didžiąją dalį Lietuvos policijos pareigūnų), ir antisovietinis Birželio sukilimas (į kurį, ypač provincijoje, įsitraukė ir nemažai buvusių policininkų), ir Laikinosios vyriausybės (kurios VRM buvo ir Vytauto Reivyčio vadovaujama Policijos valdyba/departamentas) veikla, ir šalį okupavusios Vokietijos saugumo tarnybų pastangos panaudoti lietuviškąsias policines

struktūras (anksčiau užverbuotus VSD pareigūnus, iš partizanų sudarytus apsaugos būrius) savo politiniams tikslams. Bene didžiausios įtakos vietinių policijos struktūrų atsikūrimui turėjo Lietuvos LV kvietimas visiems buvusiems LR įstaigų darbuotojams grįžti į anksčiau eitas pareigas ir sąžiningai dirbti naujomis sąlygomis. Atsiliepdami į šį kvietimą, į tarnybą atkurtoje policijoje grįžo apie 3 000, t. y. daugiau kaip 40% buvusių policininkų⁴³.

Lietuviškosios policijos atsikūrimo „virtuvę“ galima pailustruoti Alytaus pavyzdžiu. 1941 m. liepos 1 d. Alytaus apskrities viršininkas atsargos kapitonas Stasys Maliauskas išleido slaptą aplinkraščių dėl lietuvių policijos atkūrimo apskrityje. Tose policijos nuovadose, į kurias senieji pareigūnai dar nebuvo grįžę, organizuoti policiją turėjo imtis šauliai, partizanai arba vietiniai lietuviai patriotai. Policijos pareigūnams buvo išduodami specialūs leidimai ginklams laikyti. Be to, policijos pareigūnai ant kairės rankovės privalėjo ryšėti platų baltą kaspiną su užrašu „Polizei – Policija“. Išvykstant už miesto ar miestelio ribų ant šautuvų vamzdžių reikėjo pririšti baltą skepetaitę ar nosinę, kad vokiečių kariai žinotų, jog tai nėra komunistai ar besislapstantys persirengę raudonarmiečiai. Policininkams vilkėti uniformas laikinai buvo uždrausta⁴⁴. Jiems buvo nurodyta sveikintis su vokiečių karininkais, puskarininkiais ir netgi su kareiviais nusiimant kepurę arba pakeliant ištiestą dešinę ranką pirmyn, truputį aukščiau dešiniojo peties lygio⁴⁵. Vokiečių karo lauko komendantas leido apginkluoti 25 šaulius, kurie aktyviai padėjo policijai gaudyti besislapstančius vietas komunistus ir palaikyti viešąją tvarką⁴⁶. Iki liepos 4 d. visuose Alytaus apskrities valsčiuose jau buvo įsteigtos ir sėkmingai funkcionavo policijos nuovados. Apskrities policininkų buvo 200: Alytaus mieste – 50, Varėnoje, Rudnioje, Marcinkonyse, Druskininkuose – po 20, Merkinėje, Butrimonyse, Seirijuose ir Simne – po 10, kitur dar mažiau – po 5 policininkus⁴⁷. Greitai apskrityje padėtis stabilizavosi ir apskrities policijos vadas įsakė nuo liepos 27 d. politinių nusikaltėlių neareštuoti, išskyrus tuos atvejus, kada jie slapstosi miškuose arba vaikšto ginkluoti⁴⁸.

Okupuotose Baltijos šalyse vokiečiams įkūrus Ostlando reichskomisariatą, Lietuvos valdymas tapo dvigubas: civilinė administracija buvo pavaldi Alfredo Rosenbergo vadovaujamai Okupuotųjų Rytų sričių ministerijai, o visa policija, vokiškoji ir vietinė, buvo pavaldi SS reichsfiureriui ir vokiečių policijos vadui Heinrichui Himmleriui. Likvidavę Lietuvos LV, vokiečiai, tegul ir gerokai siauresnėse ribose, paliko veikti per krašto karinės administracijos laikotarpį apskrityse, miestuose, valsčiuose atsikūrusias valdymo ir savivaldos įstaigas. Buvo suformuotos tik centrinės savivaldos įstaigos, vadinamos vadybomis, ir vadovaujamos lietuvių generalinių tarėjų. Svarbiausiajai Vidaus reikalų vadybai, kurią sudarė penki departamentai (Policijos, Saugumo, Administracijos, Savivaldybių, Visuomenės reikalų) ir trys valdybos (Priverčiamojo darbo, Sveikatos, Statybos), vadovauti buvo paskirtas

gen. leit. Petras Kubiliūnas, tapęs ir pirmuoju generaliniu tarėju. Kubiliūno ir Policijos departamento direktoriaus Reivyčio 1941 m. rugpjūčio 8 d. įsakymu apskričių viršininkams, visos Lietuvos LV įkurtos apskričių ir miestų komendantūros, jų daliniai, apsaugos štabai, taip pat partizanų, aktyvistų ir kitos ginkluotos organizacijos buvo išformuotos. Jei šias struktūras likvidavus policijai atsirastų papildomų pareigų, kurių etatiniai policijos tarnautojai nebeįstengtų atlikti, arba jei kiltų pavojus viešajai tvarkai ir rimčiai, tokiais atvejais apskričių viršininkams buvo leidžiama priimti pagalbinių policijos tarnautojų. Šie tarnautojai buvo traktuojami kaip viešosios policijos tarnautojai, buvo pavaldūs policijos vadui ir atitinkamam nuovados viršininkui, išskyrus tai, kad jie buvo laisvai samdomi⁴⁹.

Nuo rugsėjo 14 d. Lietuvos generalinės srities lietuvių policija⁵⁰ buvo perduota vokiečių SS ir policijos vadui Lietuvoje SS brigadefiureriui ir policijos generolui majorui Lucianui Wysockiui, kurio vadavietė buvo įsikūrusi Kaune, „Pienocentro“ pastate (Laisvės alėjos ir S. Daukanto gatvės kampas). Jis ją valdė per vokiečių tvarkos (viešosios) policijos vadą Lietuvoje policijos majorą A. Engelį, kurio žinioje buvo visa (vokiečių ir lietuvių) Lietuvos generalinės srities uniformuota tvarkos policija, ir lietuvių pavienės (viešosios) policijos tarnybos ryšių karininką⁵¹. Juo nuo rugsėjo 15 d., kaip „policijos inspektorius“ (*Inspekteur der Schutzmannschaften*), buvo paskirtas Vytautas Reivytis⁵². Nors pats Reivytis po karo rašytuose atsiminimuose sakėsi buvęs „beteisių ginkluotų vergų vyriausiu beteisiu vergu“⁵³, vis dėlto vokiečių policijos vadovybė jam buvo suteikusi teisę skirti, atleisti ir perkelti visus lietuvių policijos tarnautojus iki policijos karininko. Lietuvių policijos karininkus Reivyčio teikimu skyrė, atleido bei perkėlinėjo vokiečių viešosios policijos vadovybė Lietuvoje⁵⁴.

Iki rugsėjo vidurio lietuvių policijos apskričių vadai buvo pavaldūs apskričių viršininkams. Tiesioginiu viršininku lietuvių policijos viršininku tapus vokiečių SS ir policijos vadui, apskričių viršininkų valdžia buvo labai apribota, ir jie nebesugebėjo tinkamai vykdyti valdymo funkcijų, todėl padėtis turėjo keistis. SS ir policijos vado Lietuvoje Wysockio 1941 m. gruodžio 30 d. įsakymu Lietuvos generalinės srities apskričių viršininkai bei burmistrai, o jiems nesant – jų pavaduotojai įgijo visą teisę duoti nurodymus apskričių ir miestų policijos vadams, o šie savo ruožtu duodavo nurodymus jiems pavestoms žinyboms⁵⁵. Bet ne visada lietuvių savivaldos institucijų ir lietuvių policijos įstaigų bendradarbiavimas buvo idealus. Į tai ne kartą atkreipė dėmesį Šiaulių apygardos komisaras Hansas Gewecke⁵⁶ ir kiti aukšti vokiečių valdininkai. 1943 m. sausio 25 d. Reivytis pasirašė visiems apskričių policijos vadams skirtą aplinkrašį, kuriame dar kartą primygtinai priminė, kad lietuvių policija privalo vykdyti visus apskričių viršininkų tarnybinius potvarkius⁵⁷.

Vokiečių civilinės įstaigos, o ypač vokiečių policijos vietos pareigūnai piktnaudžiaudami savo prerogatyvine padėtimi, nurodinėjo ir įsakinėjo lietuvių policijai. Taip buvo pakertamas pasitikėjimas Lietuvos gyventojų pasitikėjimas lietuviškąja policija, keliamas tam tikras chaosas. Siekdamas sklandaus vokiškųjų įstaigų bei lietuvių policijos bendradarbiavimo ir norėdamas laiduoti planingą ir nekliudomą policijos veiklą, Kauno apygardos komisaras Arnoldas Lentzenas 1942 m. gegužės 6 d. įsakymu uždraudė visų vokiečių civilinių įstaigų vadovams kištis į lietuvių policijos reikalus⁵⁸. Tačiau tuo pat metu Ostlando reichskomisarų Heinricho Lohse'ų 1942 m. gegužės 15 d. potvarkiu lietuvių policijos darbas turėjo būti derinamas su veikiančiąja Vokietijos teise ir su „valdančios vokiečių administracijos tikslais“⁵⁹.

Suprantama, kad okupacinio civilinio valdymo sąlygomis vokiečių policijos struktūros buvo vadovaujančioji institucija, o lietuvių policijos – vykdomoji. Lietuviškojoje savivaldoje aukščiausia institucija buvo VR vadybos Policijos departamentas. Jis (Lietuvių policijos štabas) buvo įsikūręs Kaune, VR vadybos patalpose (Gedimino g. 29) ir turėjo 36 etatus⁶⁰. Administraciniu požiūriu lietuviškoji viešoji policija buvo suskirstyta į miestų, apskričių policijas. Miestų policiją sudarė Vilniaus, Kauno, Šiaulių, Panevėžio įgulos. Vilniaus ir Kauno policija buvo suskirstyta į nuovadas. Šiauliuose ir Panevėžyje buvo po vieną nuovadą. Policijos nuovada buvo žemiausia policijos įstaiga. Prie nuovadų, kurių veikimo ribos apimdavo didesnę plotą, būdavo steigiami policijos punktai. Daugeliu atvejų prie policijos nuovadų būdavo priskiriami kriminalinės policijos valdininkai, tačiau jie nuovados viršininkui nebuvo pavaldūs. Vilniuje ir Kaune buvo įsteigti policijos rezervai. Visų miestų policija turėjo atskirus miesto policijos vadus, kuriems tiesiogiai buvo pavaldūs miestų nuovadų viršininkai ir policijos rezervo viršininkai.

Apskirtyse, kurių buvo 25, irgi sparčiai plėtėsi lietuviškosios policijos įstaigų tikslas. Kiekvienoje Lietuvos apskrityje buvo įsteigta apskrities policijos vado įstaiga, apskričių centruose (išskyrus Kauno ir Vilniaus) buvo įsteigtos policijos nuovados. Didesniuose apskrities miesteliuose ir kiekviename valsčiuje veikė valsčių policijos punktai (iki spalio 1 d. vadinti nuovadomis), vadovaujami vedėjų, mažesnėse gyvenvietėse – policijos punktai, turėję 1-2 policininkus⁶¹, o iš viso buvo 404 įvairaus tipo punktai. 1942 m. lietuviškojoje policijoje dirbo beveik 7 tūkst. tarnautojų⁶².

Tarp Lietuvos generalinės srities apskričių policijos vadų tik 45% anksčiau buvo dirbę nepriklausomos Lietuvos policijoje. Kiti buvo profesionalūs kariškiai (16,6%) arba valstybės administracijos tarnautojai. Visų rūšių lietuvių policijos pareigūnų mokymo reikalus tvarkė policijos departamento mokymo skyrius. Karo metu nebuvo sąlygų ir galimybių turėti specialią mokyklą, rengiančią kriminalinės policijos tarnautojus. Tik antrųjų Vokietijos–SSRS

karo metų pabaigoje Lietuvos generalinėje srityje buvo įsteigtos dvi policijos mokyklos – Vilniaus ir Kauno, kuriose daugiausia buvo ruošiami policijos pareigūnai tarnybai policijos batalionuose. Vėliau specializuotos policijos mokyklos buvo įsteigtos Prienuose bei Postavuose. Tačiau mokyklų nepakako ir per visus karo metus buvo jaučiamas kvalifikuotų policijos kadro trūkumas.

Lietuvių policijos pagrindinė paskirtis ir funkcijos Vokietijos civilinio okupacinio valdymo sąlygomis buvo: 1) palaikyti viešąją tvarką krašte; 2) rūpintis gyventojų saugumu, rimtimi ir gyvybės apsauga; 3) kovoti su komunizmu; 4) kovoti su banditais, priešo agentais, parašiutininkais, diversantais; 5) kovoti su nusikalstamais kriminaliniais elementais; 6) kovoti su degtindaryste; 7) kovoti su spekuliacija; 8) saugoti valstybinį ir privatų turtą; 9) rūpintis sveikatos ir sanitarijos reikalų priežiūra; 10) tvarkyti darbo jėgos telkimo reikalus; 11) vykdyti potvarkius dėl valstybės prievolės; 12) vykdyti vokiečių civilinės, karinės ir policinės valdžios, taip pat lietuvių savivaldos įstaigų potvarkius ir rūpintis jų vykdymo priežiūra⁶³. Paskutinišios trys funkcijos iš esmės buvo pajungtos ne krašto saugumo ir savivaldos reikmėms, o okupantų valios vykdymui.

Saugumo ir kriminalinė policijos. Itin svarbi lietuvių policijos darbo sritis buvo kova su kriminaliniais nusikaltėliais (plėšikais, banditais, žmogžudžiais ir t. t.). Policija, kiek jos leido jėgos, ginkluotė ir dydis, su šia blogybe kovojo visoje Lietuvos generalinėje srityje, ypač rytinėse apskrityse. Lietuvos LV laikotarpiu aukščiausia lietuvių saugumo ir kriminalinės policijos įstaiga buvo VSD, formaliai priklausęs VRM. Jo direktorius pradžioje buvo Vytautas Reivytis, po jo – Stasys Čenkus, bent nuo 1940 m. vasaros dirbęs Vokietijos karo žvalgyboje (Abvère). Įvedę Lietuvoje civilinį okupacinį valdymą, vokiečiai VSD reorganizavo į Lietuviškąjį saugumo ir kriminalinės policijos skyrių prie vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje įstaigos. Pagrindinė jo funkcija buvo kovoti su sovietiniu bei lenku pagrindžiais ir kriminaliniais nusikaltėliais. Visos komunistų kvotos, kurių neatlikdavo SD, priklausė lietuvių saugumo policijai (toliau – LSP). Tik vokiečių kriminalinės policijos žinioje būdavo atvejai, kai kriminalinį nusikaltimą padarydavo arba dėl jo nukentėdavo vokiečiai, taip pat būdavo padaromi didesnio masto nusikaltimui karo ūkiui. Nors „žydų klausimas“, kaip ir vokiečių, priklausė išimtinai vokiečių saugumo policijos ir SD kompetencijai, tačiau LSP žydų tautybės gyventojų atžvilgiu irgi vykdė įvairias funkcijas: surinkdavo ir konvojuodavo žydus į getui skirtą teritoriją, gaudydavo iš getų pabėgusiuosius, saugodavo žydų priverstinai paliktą nekilnojamąjį turtą ir kt. Pažymėtina, kad didžiųjų miestų lietuvių saugumo institucijos nedalyvavo organizuojant ir vykdant masines žydų žudynes (nuo 1941 m. rugpjūčio vidurio), tačiau provincijoje lietuvių saugumiečiai kartais net ir tiesiogiai dalyvaudavo naikinant vietos žydus⁶⁴.

1941 m. pabaigoje LSP dirbo apie 400 žmonių (iš jų 250 Kaune, 107 – Vilniuje⁶⁵). 1942 m. pabaigoje lietuvių kriminalinė policija vėl buvo sujungta su saugumo policija⁶⁶. Abiejų lietuvių policijos įstaigų tinklas buvo išsiplėtęs labiau ir tankesnis negu vokiečių saugumo policijos. 1943 m. visuose Lietuvoje lietuvių saugumo ir kriminalinės policijos padalinuose dirbo 886 įvairių kategorijų darbuotojai⁶⁷, tuo tarpu vokiečių saugumo policijos ir SD skyriuje Kaune 1943 m. gruodžio 1 d. dirbo 112 valdininkų, Vilniaus miesto skyriuje – 40, Šiaulių apygardoje – 7, Panevėžio – 6 valdininkai⁶⁸.

Centrinė LSP įstaiga buvo Kaune, ją sudarė Organizacinė direkcija, Žinių direkcija su Spaudos, informacijos ir žinių telkimo dalimi ir Bendroji direkcija⁶⁹. Lietuvių saugumo ir kriminalinės policijos struktūros nuolat kito. Vokiečių saugumo policija ir SD griežtai kontroliavo ir savais tikslais tvarkė lietuvių saugumo bei kriminalinės policijos įstaigų darbą. Vokiečių saugumo policija ir SD turėjo būti informuojama apie visus suėmimus ir sankcionuodavo LSP vykdomus atleidimus. 1943 m. vokiečiai buvo sumanę LSP apskritai likviduoti. Todėl jos viršininkas Čenkus 1943 m. rugpjūčio 27 d. parašė argumentuotą tarnybinį pranešimą vokiečių saugumo policijos ir SD vadui Lietuvoje SS štandartenfiureriui Karlui Jägeriui dėl LSP skyriaus išsaugojimo. Savo rašte jis įrodinėjo, kad lietuvių saugumas aktyviai kovojo ir ateityje kovos su bolševizmu bei prisidės prie krašto ramybės palaikymo. Gali būti, kad Čenkui pavyko vokiečius įtikinti, nes LSP liko veikti iki karo pabaigos⁷⁰. Latvijoje ir Estijoje tokių policijos skyrių nebuvo. LSP darbą lengvino tai, kad ji Lietuvoje susilaukė nemenkos antisovietiskai nusiteikusios visuomenės dalies paramos.

Karo metais vokiečių kriminalinės policijos vadovybė keitėsi labai dažnai (Domke, Barthmann ir kt.). Kiekvienas naujas vadovas stengėsi atlikti vienokią ar kitokią lietuvių kriminalinės policijos reformą. Nepaisant daugelio pertvarkymų, ši lietuvių policija išsilaikė ir įstengė pagal to meto sąlygas atlikti jai keliamus didžiulius uždavinius. Lietuvių kriminalinė policija nusikaltimus aiškino remdamasi Lietuvos įstatymais, atliktas kvotas perduodavo lietuviškiems teismams ir buvo kontroliuojama lietuviškos prokuratūros. Visos kvotos buvo atliekamos lietuvių kalba, todėl jų kontroliuoti vokiečių kriminalinės policijos vadovybė negalėjo.

Sunkiomis karo sąlygomis saugumo ir kriminalinės policijos lietuviškasis skyrius daug prisidėjo prie rimties palaikymo krašte. Jo pareigūnai kartu su kitų rūšių policijos tarnautojai aktyviai prisidėdavo prie sovietinių partizanų gaudymo miškuose⁷¹. Be to, nors vokiečiai ir griežtai kontroliavo, lietuvių kriminalinė policija, surinkusi ginklus iš kriminalinių nusikaltėlių, kartais rasdavo būdų perduoti juos į lietuvių rezistencijos kovotojų rankas⁷².

Karo metais nusikalstamumo kreivė stipriai šoktelėjo aukštyn, nors už įvairius administracinius ir kriminalinius nusižengimus buvo numatytos griežtos bausmės. Ypač

klestėjo spekuliacija. Prekės buvo pardavinėjamos brangiau ne tik juodojoje rinkoje. Prekybos ir pramonės įmonės, amatininkai ir įvairius viešuosius patarnavimus atliekantys asmenys taip pat dažnai nepaisė vokiečių nustatytų kainų. Lietuvių kainų priežiūros policija buvo įpareigota griežtai kovoti su spekuliacija ir kontroliuoti, kaip laikomasi nustatytų kainų⁷³. Vokiečių ir lietuvių policija dažnai atlikdavo bendras nelegalios prekybos vietų tikrinimo akcijas. Per vieną tokią bendrą operaciją 1942 m. vasarą Kauno senamiesčio žuvų turguje buvo sulaikyta per pusę tūkstančio asmenų, iš kurių 11 pasirodė buvę ieškomieji pavojingi kriminaliniai nusikaltėliai⁷⁴.

Kone visas turtinių nusikaltimų bylas vokiečiai perduodavo spresti lietuvių teismams. Vis daugėjant vagysčių ir plėšimų, 1942 m. vasarą generalinis teisingumo tarėjas išleido prokurorams aplinkraštį, kuriuo juos įpareigojo šiuos nusikaltimus skubiai iširti ir nusikaltėlius nedelsiant atiduoti teismui. Šiems nusikaltėliams teismai privalėjo skirti griežtas kardomasias priemones ir bausmes: plėšikai netgi būti baudžiami mirties bausmė. Tuo tarpu vokiečių policija daugeliui smulkesnių vagišių skirdavo administracines bausmes, dažniausiai siųsdavo į priverčiamųjų darbų stovyklas. Dar viena kriminalinės policijos veiklos sritis buvo kova su naminės degtinės gamyba, itin suklestėjusia karo metais. Pavyzdžiui, vien per 1942 m. birželį Kauno apskrityje buvo iškeltos 67 baudžiamosios bylos naminės degtinės gamintojams, kurie laikė 168,5 litro degtinės. Kita vertus, policija sugaudavo ne daugiau kaip 10-15% visų degtindarių⁷⁵. Šis lietuvių policijos darbo baras nebuvo nepavojingas: 1944 m. sausio 6 d. Vilniaus mieste buvo nužudyti Vilniaus miesto policijos kainų priežiūros policininkai Jonas Žitkevičius bei Juozas Cironka, kurie tarnybos reikalais buvo išsiųsti į tam tikrą vietą ieškoti slaptai pardavinėjamos naminės degtinės⁷⁶.

Kitos policijos rūšys ir funkcijos. Greta lietuvių saugumo ir kriminalinės policijos dar veikė atkurtoji lietuvių tvarkos policijos tarnyba (viešojo policija), geležinkelių, priešgaisrinės apsaugos policija ir įvairiais vardais vadinti rikiuotės padaliniai – policijos batalionai, mažiausiai savarankiška ir labiausiai vokiečių policijai pajungta lietuviškos policijos struktūra.

Viešajai tvarkai Lietuvoje palaikyti vokiečiams trūko savo žmonių, todėl greta palyginti negausios vokiečių viešosios policijos jie paliko ir Lietuvos LV laikotarpiu atsikūrusią lietuvių viešąją (kitaip – tvarkos) policiją, tikėdamiesi, kad lietuviai padės jiems spausti ir išnaudoti krašto gyventojus. Kaip minėta, lietuvių viešojo policija buvo pavaldi vokiečių viešosios (tvarkos) policijos vadui Lietuvoje per lietuvių viešosios policijos tarnybos ryšių karininką. Greta tiesioginių funkcijų, vokiečių civilinė administracija lietuvių policijai buvo pavedusi verbuoti darbininkus darbams į Vokietiją. Prie visų policijos nuvadų buvo įsteigtos komisijos, kurias sudarė miesto savivaldybės atstovai, gydytojai ir policijos nuvadų

viršininkai. Daugelis gyventojų registruotis nėjo, ypač tie, kurie jautė, kad gali būti paimti. Policijos darbuotojai lietuviai, kiek jiems leido sąlygos, savo ruožtu stengėsi ignoruoti arba bent vangiai vykdyti vokiečių nurodymus. Pavyzdžiui, 1942 m. gegužės 13 d. Marijampolėje įvyko didžiulė moterų ir merginų demonstracija prieš darbo prievolininkų išsiuntimą iš Lietuvos. Atvykę lietuviai policininkai stengėsi švelniai nuraminti demonstrantes. Išskyrus vieną pistoleto šūvį, energingai nebuvo veikta. Giedant tautos himną policininkai atidavė pagarbą, o du jų verkė.

Be jau minėtų funkcijų, lietuvių viešajai policijai buvo pavesta kontroliuoti, kaip gyventojai paiso draudimų laisvai laikyti pašto karvelius⁷⁷, fotografuoti ir piešti už namo ribų⁷⁸. Girtuokliams ir chuliganams buvo numatytos griežtos sankcijos. Vilniaus miesto policijos vado įsakymu už triukšmo kėlimą ir pasirodymą viešoje vietoje girtam buvo skiriama bauda iki 100 RM arba, nesumokėjus piniginės baudos, iki vieno mėnesio arešto⁷⁹.

Viešajai policijai į pagalbą pasitelkta mokamai ir nemokamai dirbusių pagalbinių policininkų. Mokamai dirbusi pagalbiniė policija daugiausia buvo naudojama tiltų, karinių sandėlių ir kitokių karinių objektų apsaugai, taip pat kovai su sovietiniais partizanais bei valstybinių ūkių apsaugai. Jos nariai neturėjo ne tik policinio, bet ir karinio pasirengimo (nebuvo tarnavę kariuomenėje). 1943 metų vasarą jų buvo 1 636 vyrai⁸⁰. Viešajai policijai nemokamai padėjo garbės policininkai⁸¹. Jų per visą karo laikotarpį iki 1943 m. spalio 1 d. buvo apie 7740⁸². Nemokama pagalbiniė policija buvo verbuota iš visais atžvilgiais patikimų vietos gyventojų, kurie ne tik dirbo savo tiesioginį darbą, bet ir padėjo policijai kovoti su sovietų partizanais, parašiutininkais, šnipais ir pan. Praktinės, apčiuopiamos naudos iš jų neturėta, nes jie nebuvo ginkluoti⁸³. Todėl Lietuvos generalinės srities pirmasis generalinis tarėjas ir VR generalinis tarėjas gen. Petras Kubiliūnas, susitaręs su Lietuvos generalinės srities komisaru dr. Adrianu T. von Rentelnu bei naujuoju SS ir policijos vadu Lietuvoje SS brigadenfiureriu Hermannu Harmu, 1943 m. rugsėjo 15 d. paskelbė apie esamos garbės policijos reorganizavimą į vietinius savisaugos būrius (VSB), patvirtindamas jų steigimo taisykles⁸⁴. Pagrindinis VSB tikslas – Lietuvos gyventojų gyvybės ir turto apsauga, taip pat kova su sovietinių elementų veikla, prieš parašiutininkais, šnipais, teroristais, pabėgusiais karo belaisviais. Organizacinis VSB steigimo darbas buvo pavestas apskričių viršininkams, ir įsteigti būriai liko jų žinioje. Valsčiuose jiems vadovavo apskrities viršininko paskirtas vadas. VSB nariais galėjo būti tik lietuviai, ne jaunesni kaip 16 metų, nebausti už kriminalinius nusikaltimus, tarnavę kariuomenėje arba ne, bet gerai mokantys naudotis ginklu. Policijos departamento direktoriaus Vytauto Reivyčio pasirašytoje VSB komplektavimo pareigų ir teisių instrukcijoje⁸⁵ buvo teigiama, kad į savisaugos būrius pirmiausia turi būti skiriami garbės policijos nariai.

Geležinkelių policija, kuriai vadovavo geležinkelių policijos vadas, buvo suskirstyta į keturias nuovadas: Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Radviliškio. Nuovadoms vadovavo viršininkai, pavaldūs geležinkelių policijos vadui. Atsižvelgiant į geležinkelių policijos nuovadų apimamą ruožą, buvo steigiamas reikiamas kiekis atskirų policijos punktų. Tuose punktuose, kuriuose dirbo daugiau kaip du tarnautojai, buvo punkto vedėjo etatas⁸⁶. Geležinkelių viešajai policijai, kurios veikla teritoriškai buvo suskirstyta ruožais, vadovavo geležinkelių policijos vadas, kuris buvo tiesiogiai pavaldus lietuvių viešosios policijos viršininkui. Pirmaisiais karo Lietuvoje metais šiai lietuvių policijos rūšiai nebuvo skiriamas pakankamas dėmesys. 1943 m., kai suaktyvėjo sovietinių partizanų diversinė veikla geležinkelio atžvilgiu, lietuvių geležinkelių policijos etatų gerokai padaugėjo.

Dar 1941 m. liepos 7 d. aukštesnysis SS ir policijos vadas prie Vokietijos kariuomenės armijų grupės „Nord“ užnugario srities kariuomenės vado SS obergruppenfiureris Friedrichas Jeckelnas savo aplinkraštyje „Dėl vietinės policijos organizavimo Kauno mieste ir 16 Kaunui priklausančių valsčių“ nurodė, kad „iš įtrauktų į sąrašą 203 policijos tarnautojų reikia atrinkti tinkamus žmones į eismo nuovadą“⁸⁷. Vėliau eismo reguliavimo policija⁸⁸ buvo įsteigta kiekviename didesniame Lietuvos generalinės srities mieste prie policijos vado įstaigos⁸⁹. Lietuvių eismo policijos pareigūnų teisės buvo suvaržytos, kadangi jiems buvo draudžiama stabdyti vokiečių karinius automobilius ir motociklus⁹⁰ netgi tada, kai jie akivaizdžiai pažeisdavo eismo taisykles. Tik 1942 m. kovo 6 d. Ostlando reichskomisaras Lohse pasirašė potvarkį dėl laikinos susisiekimo tvarkos⁹¹, kuriuo vietinė policija buvo įpareigota sugriežtinti eismo saugumo kontrolę.

Okupacinei vokiečių valdžiai įkūrus Ostlando reichskomisariatą ir įvedus civilinį valdymą, ugniagesybos reikalus prižiūrėti buvo pavesta dar Lietuvos LV veiklos pradžioje atkurtai Lietuvos ugniagesių organizacijų sąjungai⁹², o vyriausioji priešgaisrinės priežiūros kontrolė buvo generalinio tarėjo vidaus reikalams ir jam pavaldžios Ugniagesybos referantūros (nuo 1942 m. – Ugniagesybos ir įmonių apsaugos direkcijos) žinioje. Svarbiausioji, vykdomoji priešgaisrinės apsaugos funkcija atiteko naujai įsteigta priešgaisrinės apsaugos policijai (PAP), kuri buvo laikomi atskira lietuvių policijos rūšimi⁹³. Jos paskirtis – glaudžiai susiejant ugniagesių komandų veiksmus su tvarkos (viešąja) policija – saugoti ir gelbėti Lietuvos generalinės srities bei gyventojų ūkį nuo dažnų gaisrų. Prie VR generalinio tarėjo buvo paskirtas priešgaisrinės apsaugos policijos vadas (Jonas Janulaitis), apskrityse – apskričių vadai. 1944 m. lietuvių ugniagesiai įgijo lygias teises su vokiečių policija. Tuomet visoje Lietuvoje generalinėje srityje savivaldybių ugniagesių komandose buvo apie 1 500 samdomų (apmokamų) bei 5 000 savanorių ugniagesių. Vien tik Kauno mieste profesionalių ugniagesių būta 233⁹⁴. Be to Lietuvos generalinis komisaras bei SS ir

tvarkos policijos vadas Lietuvoje įsakmiai buvo nurodęs į ugniagesybos darbą įtraukti moteris. Remiantis 1943 m. balandžio 5 d. potvarkiu dėl priešlėktuvinės apsaugos užimtuose Rytų kraštuose⁹⁵ PAP pareigūnams buvo pavesta vadovauti gyvenviečių civilinei priešlėktuvinei apsaugai. Ypač griežtai buvo kontroliuojama, kaip laikomasi reikalavimo aptemdyti miestus bei gyvenvietes. Nusizengusiesiems buvo taikomos griežtos sankcijos.

Atskirą žodį reikia tarti apie lietuvių policijos batalionus. Skirtingais karo laikotarpiais pagal savo specifines funkcijas jie buvo vadinami Vilniaus ar Kauno atstatymo tarnybų batalionais, savisaugos-apsaugos batalionais, geležinkelių linijų ir tiltų apsaugos batalionais, fronto ir užfrontės batalionais, sargybų batalionais etc., o įvairioje pokario literatūroje jie prigijo „savisaugos batalionų“, „Lietuvos apsaugos dalių“ ar netgi „partizanų“ pavadinimai. Iš viso 1941–1944 m. veikė 26 lietuvių policijos (Nr. 1–15, 250–259 ir „Lietuva“) ir 6 statybos batalionai, 1 reprezentacinė policijos kuopa ir policijos kavalerijos eskadronas. Istorikai iki šiol nesutaria, ar šie policijos batalionai buvo vien nacių administracijos įrankis, ar ir lietuviškosios savivaldos struktūra, o esminis klausimas – ar jie buvo išties policiniai, ar veikiau kariniai dariniai?

Viena vertus, Reicho vadovybės ir Vokietijos okupacinių struktūrų požiūriu, lietuviai, kaip ir daugelis Rytų Europos tautų, buvo „neverti nešioti ginklo“, taigi negalėjo turėti savo kariuomenės (o kartu – ir valstybės). Todėl nuo pat 1941 m. liepos pradžios visi reorganizuojami ar naujai kuriami ginkluoti dariniai vokiečių politinių institucijų buvo laikomi pagalbine policija. Toks lietuvių policijos batalionų traktavimas išliko per visą karo laikotarpį, o Vyriausiasis vokiečių SS ir policijos vadas Heinrichas Himmleris 1944 m. visiems lietuvių batalionams oficialiai suteikė policijos vardą. Kita vertus, ir Lietuvos LV, įgalinusios Tautinės darbo apsaugos (TDA, tapusios vėlesnių policijos batalionų branduoliu) kūrimą, ir kiti Lietuvos politikos ir kariniai veikėjai šias apsaugos būrius ir batalionus suvokė kaip pradines karines pajėgas, kurias reikia išlaikyti net griežto vokiečių valdymo sąlygomis ir išsaugoti ateičiai, kovai dėl nepriklausomybės. Be to, ir pirmųjų būrių/batalionų branduolį sudarė arba kariai, pasitraukę iš Raudonosios armijos 29-ojo teritorinio šaulių korpuso ar vokiečių paimti nelaisvėn, arba kariai-partizanai, pirmomis karo dienomis sukilę prieš sovietus. Toks dviprasmiškas lietuvių policijos batalionų statusas gerai atsispindi pulk. Antano Rėklaičio raporte vokiečių tvarkos policijos vadui Lietuvoje W. Denicke'į. Raporte teigiama, kad 1941 m. batalionų kariai pasirašė pasižadėjimus tarnauti fiureriui 6 mėnesius, o karininkai – 12 mėnesių. Pasižadėtą tarnybos laiką visi kariai seniai jau išbuvo, o į savo ūkius nepaleidžiami. Tarptautinės teisės atžvilgiu Lietuvos kareivio padėtis yra visai beteisė, nes jo dalyvavimo šiame kare Vokietija visai nedeklaravo ir šiuo požiūriu jis turi tik partizano teises. Suteiktas vardas *Schutzmannschaft* nepatenkina lietuvių kario, nes jo teisinė padėtis dėl to

nesikeičia. Šis pavadinimas lietuvių akyse nepopuliarus. Vokiečių pareigūnai jį prilygino policijos vardui, bet iš tikrųjų tai yra institucija tarp civilio žmogaus ir policijos. Teisiškai jie neprilyginti nei policijai, nei kariuomenei. Ypač tai pasakytina apie batalionus, kurie atlieka tarnybą už Lietuvos ribų⁹⁶.

Išties, lietuvių policijos batalionams tapti Lietuvos kariuomenės branduoliu nebuvo lemta, tačiau ir policijos funkcijų griežtąja prasme jie atlikdavo mažai. Dar gerokai prie įvedant Lietuvoje civilinį valdymą, TDA buvo pradėta perimti vokiečių represinių struktūrų žinion, o nuo liepos 30 d. visos lietuvių ginkluotosios pajėgos galutinai tapo pavaldžiomis SS ir policijos vadui gen. maj. Wysockiui. Per visą okupacijos laikotarpį lietuvių policijos batalionai daugiausiai ir vykdė tiesiogines karines (kova su lenkų partizanais ir sovietiniais diversantais, netgi dalyvavimas Rytų fronto veiksmuose), pagalbines karines (karinių objektų ir karo belaisvių apsauga) bei represines pagalbines funkcijas (žydų koncentracijos stovyklų ir getų apsauga). Deja, dalis lietuvių policijos batalionų (ypač 1-asis (13) ir 2-asis (12), 7-ojo 4 kuopa) buvo tiesiogiai panaudota ir nužudant dešimtis tūkstančių žydų Lietuvoje ir Baltarusijoje⁹⁷.

Dėl tokios iš dalies karinės, ir dalies represinės paskirties, lietuvių policijos batalionams karo metais būdingi ir ženklūs nuostoliai, ir masinis dezertyravimas. Mokslinėje literatūroje paprastai nurodoma apie 500 iki 1944 m. pirmo pusmečio mūšiuose žuvusiųjų batalionų karių. Tačiau atsižvelgiant į tai, kad karo pabaigoje beveik visi policijos batalionai buvo įjungti į kovinius fronto pulkus, žuvusiųjų batalionų karių skaičių drąsiai galime padvigubinti. Pirmoji pasitraukimo iš TDA (vėliau 1-o) bataliono banga kilo dar iki liepos vidurio, kai dviejų bataliono kuopų vyrai buvo panaudoti komunistų egzekucijoms ir žydų žudynėms Kauno fortuose. Nuo 1943 m. prasidėjo masinis dezertyravimas iš lietuvių policijos batalionų, ir dezertyrų skaičius netrukus pasiekė beveik 2,5 tūkstančio (beveik penki batalionai).

Nepaisydamos to, kad artėja frontas, vokiečių civilinė administracija ir Vyriausioji reicho saugumo valdyba pragmatiniais tikslais rūpinosi lietuvių policijos reikalais, nuolat ją reorganizuodavo, struktūriškai tobulino, techniškai stiprino. Naujojo SS ir policijos vado Lietuvoje SS brigadenfiurerio Kurto Hintze's 1944 m. kovo 9 d. įsakymu buvo nustatyti ir įsteigti nauji lietuvių policijos etatai.

Vokiečių okupacijos metais lietuvių policijos teisinė priklausomybė nuo okupacinių struktūrų ne mažėjo, o priešingai – buvo vis konkrečiau apibrėžiama ir griežčiau kontroliuojama. Tokiomis sąlygomis lietuvių policijai dirbti buvo labai sunku. Lietuvių savivaldos įstaigos, tarp jų ir lietuvių policijos struktūros kiek galėdamos priešinosi vokiečių savivalei, prasidėjusiai germanizacijai ir vykdomam negailestingam Lietuvos plėšimui.

Lietuvių tautinis pasipriešinimas vengė partizaninių veiksmų prieš vokiečius, nes tai tik būtų patarnavę sovietų valdžiai, kurios grįžtant laukė nedaugelis. Todėl neginkluotas pasipriešinimas, pavadintas rezistencija, buvo apėmęs plačius gyventojų sluoksnius. Į šį pasipriešinimą buvo įsitraukę nemažai įvairaus rango savivaldos pareigūnų, lietuvių policijos valdininkų bei paprastų policininkų. Netrūko ir tokių lietuvių policijos darbuotojų, kurie aktyviai dalyvavo pogrindyje, pavyzdžiui, priklausė Lietuvos laisvės armijai (LLA)⁹⁸. Dalis aukštesniųjų lietuvių policijos pareigūnų kur galėdami ir kaip įmanydami gelbėjo bėdon įkliuvusius savo kolegas, per juos padėdavo gyventojams. Įvairiais būdais buvo stengiamasi nevykdyti daugelio vokiečių potvarkių ir įsakymų, bet kartu rūpintasi neerzinti Reicho valdžios atstovų valsčiuose, apskrityse, Lietuvos generalinio komisaro įstaigoje Kaune. Viešas prieštaravimas arba atsisakymas vykdyti vokiečių reikalavimus buvo motyvuojamas teisiniais argumentais, kuriems vokiečiai tradiciškai buvo itin jautrūs.

Lietuvos policija galutinai buvo likviduota 1944 m. spalį, Lietuvą sovietams atkariavus iš Vokietijos. Sovietinė reokupacija privertė daugelį lietuvių policininkų gelbstint savo gyvybę palikti tėvynę. Didžioji policininkų dalis organizuotai ar pavieniui pasitraukė į Vakarų. Kai kur Vokietijoje darbo pabėgėlių (DP) stovyklose tvarkai palaikyti ir sargybai eiti buvo suformuota DP policija. Vėliau kartu su visais pabėgėliais ji išsiskirstė po Vakarų pasaulį.

Apibendrinant pasakytina, kad Vokietijos–SSRS karo pradžioje lietuviškos policijos struktūros atsikūrė ir kūrėsi kaip nepriklausomybinės, o ne kaip kolaboracinės. Nors Vokietijos Reicho vadovybė niekuomet nesirengė pritarti Lietuvos valstybės nepriklausomybės atkūrimo siekiams, jai iš dalies sekėsi pritraukti Lietuvos gyventojus į sau pavaldžias policines ir karines pajėgas, ir tai priklausė nuo daugelio konkrečių istorinių, kultūrinių bei kitų aplinkybių ir ilgalaikių veiksnių. Bet kuriuo atveju, visuotinio lietuvių bendradarbiavimo su okupantu kaip nuoseklios politikos nebūta: tai rodo Vokietijos karinės ir ekonominės mobilizacinės politikos sistemingos nesėkmės. Viena vertus, lietuvių policiniai daliniai vokiečių buvo be skrupulų panaudojami ir okupaciniams, ir nusikalstamiems tikslams. Kita vertus, Vokietijos okupacijos laikotarpiu nemažai lietuvių dirbo savivaldos įstaigose, tarnavo lietuvių policijoje ir tai nebuvo nusikalstama veikla, nes dirbant savame krašte stengtasi pagal galimybes veikti Lietuvos, o ne vokiečių okupantų naudai.

¹ *Truska L., Kancevičius V.* Lietuva Stalino ir Hitlerio sandėrių verpetuose: 1939–1940 m. rugpjūčio 3 d. įvykių kronika. Vilnius, 1990, p. 159.

² Lietuvių archyvas. T. 2, 1942, p. 16; *Urbšys J.* Lietuva ir Tarybų Sąjunga lemtingais Lietuvai 1939–1940 m. Vilnius, 1988, p. 33.

-
- ³ P. Gladkovo 1940 m. lapkričio 16 d. įsakymas Nr. 0046 // LCVA. F. R-756, ap. 6. b. 13, l. 95.
- ⁴ *Truska L.* MVD-MGB darbuotojų personalinė sudėtis // *Anušauskas A., Truska L., Petravičiūtė I.* Sovietinis Saugumas Lietuvoje 1944–1943 metais. Vilnius, 1999, p. 75.
- ⁵ Ten pat.
- ⁶ LCVA. F. R-756, ap. 2, b. 11, l. 56–59.
- ⁷ *Radzevičius V.* Pirmieji bolševikų žingsniai // *Lietuvių archyvas*. T. 1, 1942, p. 20.
- ⁸ 1940 m. rugsėjo 11 d. žinios apie kalinių skaičių // LCVA. F. R-756, ap. 6. b. 38, l. 1.
- ⁹ LSSR NKVD Kalėjimų skyriaus 1941 m. sausio mėn. pranešimas // *LYA*. F. 139, ap. 1, b. 1, l. 34; 51.
- ¹⁰ Vyriausybės žinios. 1940 06 17, Nr. 710.
- ¹¹ Vyriausybės žinios. 1940 06 21, Nr. 711.
- ¹² Cit. pagal: *Truska L., Kancevičius V.* Lietuva..., p. 154.
- ¹³ Cit. pagal: Ten pat, p. 144.
- ¹⁴ Cit. pagal: *Anušauskas A.* Lietuvos slaptosios tarnybos 1918–1940. Vilnius, 1998, p. 307.
- ¹⁵ Cit. pagal: *Truska L., Kancevičius V.* Lietuva..., p. 191.
- ¹⁶ Cit. pagal: Ten pat, p. 161–162.
- ¹⁷ Vyriausybės žinios. 1940 07 06, Nr. 713.
- ¹⁸ *Mančinskas Č.* Policija Lietuvoje 1918–1940 metais: Mokymo leidinys. Vilnius, 1998, p. 81.
- ¹⁹ Ten pat.
- ²⁰ Ten pat, p. 82.
- ²¹ Ten pat., p. 83.
- ²² *Truska L., Kancevičius V.* Lietuva..., p. 150.
- ²³ *Gedvilas M.* Lemiamas posūkis. Vilnius, 1975, p. 33, 34.
- ²⁴ Į Laisvę. 1941, birželio 24.
- ²⁵ Plačiau žr.: *Jegelevičius S.* Lietuvos laikinoji vyriausybė // *Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos metraštis*. Vilnius, 2005. T. 26, p. 511-527.
- ²⁶ Lietuvos laikinoji vyriausybė. Posėdžių protokolai: 1941 m. birželio 24 d. – rugpjūčio 4 d. Vilnius, 2001, p. 11.
- ²⁷ Ibid, p. 29.
- ²⁸ *Škirpa K.* Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti: Dokumentinė apžvalga. Vašingtonas, 1973, o. 288.
- ²⁹ *Bubnys A.* Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944). Vilnius, 1998, p. 49.

-
- ³⁰ Cit. pagal: Ten pat, p. 57.
- ³¹ Žr.: *Bulavas J.* Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941–1944 m.) Vilnius, 1969, p. 50, 51.
- ³² Ten pat, p. 57.
- ³³ Ten pat, p. 58.
- ³⁴ Cit. pagal: *Bubnys A.* Vokiečių okupuota Lietuva, p. 67.
- ³⁵ *Bulavas J.* Vokiškųjų..., p. 64.
- ³⁶ *Bubnys A.* Vokiečių okupuota Lietuva, p. 63.
- ³⁷ Cit. pagal: *Bulavas J.* Vokiškųjų, p. 54, 55.
- ³⁸ Cit. pagal: *Bubnys A.* Vokiečių okupuota Lietuva, p. 64.
- ³⁹ 1941 metų sukilimą prisimena jo dalyviai // Kultūros barai. 1996, Nr. 8–9, p. 71.
- ⁴⁰ Apie administracinius pertvarkymus plačiau žr.: *Bulavas J.* Vokiškųjų, p. 68–72; *Bubnys A.* Vokiečių okupuota Lietuva, p. 139–146.
- ⁴¹ *Bubnys A.* Vokiečių okupuota Lietuva, p. 141.
- ⁴² Smulkiau žr.: *Bubnys A.* Vokiečių okupuota Lietuva, p. 143–146.
- ⁴³ Lietuvių ryšių karininko prie tvarkos policijos vado Lietuvoje štabo 1941 m. gruodžio mėn. rašto nuorašas // LCVA. F. R-683, ap. 2, b. 28, l. 3.
- ⁴⁴ Lietuvos generalinės srities Alytaus apskrities viršininko S. Maliausko 1941 07 01 slaptas aplinkraštis // LCVA. F. R-1436, ap. 1, b. 7, l. 12.
- ⁴⁵ Alytaus apskrities policijos vado 1941 m. įsakymas // Ten pat, l. 19.
- ⁴⁶ Apskrities viršininko 1941 07 01 potvarkis visiems Alytaus apskrities policijos nuovadų viršininkams // Ten pat, b. 9, l. 2.
- ⁴⁷ Alytaus apskrities apsaugos sudėtis ir dislokacija // Ten pat, b. 29, l. 14–15.
- ⁴⁸ Alytaus apskrities policijos vado 1941 07 27 įsakymo nuorašas // Ten pat, b. 7, l. 9.
- ⁴⁹ Rašto Nr. 400/11a nuorašas // LCVA. F. R-685, ap. 5, b. 1, l. 55.
- ⁵⁰ Plačiau apie lietuviškosios policijos struktūrą ir veiklą žr.: *Stankeras P.* Lietuvių policija 1941–1944 metais. Vilnius, 1998; *Bubnys A.* Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944). Vilnius, 1998, p. 88–138.
- ⁵¹ Tvarkos policijos vado Lietuvoje A. Engelio 1941 09 15 įsakymo vertimo nuorašas // LCVA. F. R-683, ap. 2, b. 1, l. 31.
- ⁵² Tvarkos policijos vado 1941 09 15 įsakymo vertimas // LCVA. F. R-659, ap. 1, b. 4, l. 1.
- ⁵³ Lietuvos policija: įstatymų ir tvarkos tarnyboje. Čikaga, 1974, p. 144.
- ⁵⁴ V. Reivyčio 1941 12 27 d. įsakymo nuorašas // LCVA. F. R-713, ap. 1, b. 1, l. 127.

-
- ⁵⁵ L. Wysockio 1941 12 30 įsakymo vertimo į lietuvių kalbą nuorašas // LCVA. F. R-1476, ap. 1, b. 1, l. 380–382; F. R-689, ap. 1, b. 274, l. 1.
- ⁵⁶ Šiaulių gebitskomisaro aplinkraščio vertimo į lietuvių kalbą nuorašas // LCVA. F. R-1099, ap. 1, b. 62, l. 311.
- ⁵⁷ Policijos departamento direktoriaus V. Reivyčio 1943 01 25 aplinkraščio apskričių policijos vadams kopija // LCVA. F. R-779, ap. 1, b. 23, l. 18.
- ⁵⁸ A. Lentzeno 1942 05 06 įsakymo Nr. 24 vertimo į lietuvių kalbą nuorašas // LCVA. F. R-409, ap. 2, b. 1, l. 101-102.
- ⁵⁹ Amtsblatt der Generalkommissars in Kauen. 1942, Nr.28.
- ⁶⁰ Apskričių policijos etatai // LCVA. F. R-683, l. 37.
- ⁶¹ Lietuvos policijos įstaigų sąrašas. Teisininkų kalendorius 1943 metams, p. 287–301.
- ⁶² Uoginius K. „Lietuvos policija“ // Karys. 1967, Nr. 8, p. 243, Gražiūnas A. Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944. Vilnius, 1996, p. 220.
- ⁶³ Policijos departamento rašto (be datos) nuorašas // LCVA. F. R-683, ap. 2, b. 13, l. 102–103.
- ⁶⁴ Žr. Bubnys A. Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941–1944) // Genocidas ir rezistencija. 2003, Nr. 1(13), p. 22–39.
- ⁶⁵ A. Lileikis tai neigia ir tvirtina, kad Vilniuje dirbo maždaug 50 lietuvių saugumo tarnautojų. Žr.: Kauzonas F., Pakarti ar paleisti. Aleksandras Lileikis – tarp kartuvių ir išteisinimo // Respublika. 1996, liepos 17, Nr. 192(1907).
- ⁶⁶ Populaigis A., Kriminalisto dienoraštis. Vilnius, 1999, p. 182.
- ⁶⁷ Etatų lentelė // LCVA. F. R-969, ap. 2, b. 11, l. 20.
- ⁶⁸ Bubnys A., Vokiečių ir lietuvių saugumo policija (1941–1944) // Genocidas ir rezistencija. 1997, Nr.1, p. 166.
- ⁶⁹ Ten pat, p. 170.
- ⁷⁰ Nacionalistų talka hitlerininkams. Vilnius, 1970, p. 47–51.
- ⁷¹ Policijos departamento 1943 12 15 raštas // LCVA. F. R-659, ap. 1, b. 1, l. 100.
- ⁷² Antinacinė rezistencija // Laisvės kovų archyvas. Kaunas, 1995, Nr.13, p. 254.
- ⁷³ Valstybės saugumo departamento slapto dokumento (be datos) nuorašas // LCVA. F. R-713, ap. 1, b. 1, l. 22.
- ⁷⁴ Gražiūnas A. Lietuva dviejų okupacijų replėse, p. 287.
- ⁷⁵ Ten pat, p. 288, 289.
- ⁷⁶ Karpavičius B. Eidami tarnybos pareigas žuvo du pareigūnai // Policija. 1944, vasaris, p. 39.

-
- ⁷⁷ Policijos departamento direktoriaus 1941 m. aplinkraščio nuorašas // Ten pat, f. R-713, ap. 1, b. 1, l. 23.
- ⁷⁸ LCVA, f. R-660, ap. 2, b. 235, l. 25.
- ⁷⁹ Baudžia triukšmadarius ir girtuoklius // Naujoji Lietuva. 1941, lapkričio 30, Nr. 132.
- ⁸⁰ LCVA. F. R-660, ap. 2, b. 1, l. 106.
- ⁸¹ Tvarkos policijos vado prie SS ir policijos vado Lietuvoje aplinkraščio (be datos) vertimo į lietuvių kalbą nuorašas // LCVA. F. R-659, ap. 1, b. 56, l. 2-3.
- ⁸² Lietuvių ryšių karininko prie tvarkos policijos vado Lietuvoje 1943 m. spalio 1 d. ataskaita // LCVA. F. R-683, ap. 2, b. 13, l. 102.
- ⁸³ Ten pat, l. 119.
- ⁸⁴ Lietuvos generalinės srities pirmojo generalinio tarėjo ir generalinio tarėjo vidaus reikalams generolo P. Kubiliūno 1943 09 15 rašto nuorašas // LCVA. F. R-660, ap. 2, b. 1, l. 2; F. R-1018, ap. 1, b. 96, l. 141.
- ⁸⁵ LCVA. F. R-660, ap. 2, b. 1, l. 4–6.
- ⁸⁶ Geležinkelių policijos vado 1941 m. rašto nuorašas // LCVA. F. R-683, ap. 2, b. 1, l. 56.
- ⁸⁷ F. Jeckelno 1941 07 07 d. aplinkraščio Nr. 41 vertimo į lietuvių kalbą nuorašas // LCVA. F. R-1444, ap. 1, b. 4, l. 62.
- ⁸⁸ Įvairiuose archyvuose dokumentuose ši lietuvių policijos rūšis vadinama skirtingai: judėjimo nuovada, judėjimo reikalų policija, eismo judėjimo policija.
- ⁸⁹ Policijos departamento 1942 m. kovo mėn. rašto nuorašas // LCVA. F. R-660, ap. 2, b. 3, l. 23-24.
- ⁹⁰ Policijos departamento direktoriaus 1941 m. nurodymas // LCVA. F. R-659, ap. 1, b. 17, l. 23.
- ⁹¹ H. Lohse's 1942 03 06 aplinkraščio vertimo į lietuvių kalbą nuorašas // LCVA. F. R-634, ap. 1, b. 1, l. 129–131.
- ⁹² L. e. Lietuvos ugniagesių organizacijų sąjungos pirmininko p. V. Baltrimo 1941 06 27 įsakymas Nr. 1 // Ugniagesys. 1942, Nr.1, p. 17.
- ⁹³ Tai, kad ugniagesiai buvo laikomi atskira policijos rūšimi, savo aplinkraščiu patvirtina ir vokiečių tvarkos policijos vadas pulk. leit. dr. W. Musilis: LCVA. F. R-729, ap. 2, b. 3, l. 143.
- ⁹⁴ *Sušinskas V.* Savanoriai ugniagesyboje // Policija. 1944, vasaris, p. 30.
- ⁹⁵ Reicho ministro A. Rosenbergo 1943 04 05 potvarkių žinios užimtiems Rytų kraštams Nr. 8 // LCVA. F. R-659, ap. 1, b. 5, l. 10; F. R-685, ap. 5, b. 18, l. 28–29.
- ⁹⁶ A. Rėklaičio 1942 07 15 raportas tvarkos policijos vadui Lietuvoje // LCVA. F. R-1018, ap. 1, b. 93, l. 16–18.

⁹⁷ Plačiau žr. *Bubnys A.* Lietuvių policijos batalionai ir Holokaustas (1941–1943) // http://mb.unit.lt/komisija_db/ImageData/WEB9C.pdf

⁹⁸ *Bubnys A.* Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944. Vilnius, 1991, p.75.